

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NDA ERMENİLERİN SİVİLLERE YÖNELİK SALDIRILARININ ULUSLARARASI İNSANCIL HUKUK AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yetkili Yazar | Correspondent Author: Esmâ ÖZDAŞLI

The Analysis of the Armenian Aggression towards Civilians during the Second Karabakh War from the Aspects of International Humanitarian Law

Yazar(lar) | Author(s)
Esmâ ÖZDAŞLI¹

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geliş Tarihi : 27/01/2021
Makale Kabul Tarihi : 02/02/2021

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan, İnsancıl Hukuk, Cenevre Sözleşmeleri

ÖZ

Ermenistan'ın 27 Eylül 2020'de Azerbaycan'a ait sivil yerleşim yerlerine saldırıları ile başlayan İkinci Karabağ Savaşı, 10 Kasım 2020'de Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan tarafından Üçlü Bildiri'nin imzalanması ile sona ermiştir. Azerbaycan'ın kesin zaferi ile sonuçlanan savaşla ilgili hafızalara kazınan en üzücü sahnelerin başında Ermenilerin sivil halka karşı yaptığı saldırılar yer almıştır. Bu çalışmada, İkinci Karabağ Savaşı'nda sivil halka yönelik "Ermeni terörü" Uluslararası İnsancıl Hukuk ilkeleri çerçevesinde ele alınacaktır. Bununla birlikte geçmiş dönemlere ait farklı örnekler de verilerek, sivillere yönelik saldırıların Ermenilerin çatışma dönemlerinde başarı kazanmak için kullandıkları en önemli yöntemlerden biri olduğu ve terörün Ermenistan devleti tarafından nasıl araçsallaştırıldığı da ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Ermenistan, 30 yıllık işgal sürecinde olduğu gibi 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nda da sürekli olarak sivilleri hedef haline getirmiş ve yapılan saldırılar neticesinde 100'e yakın masum sivil hayatını kaybetmiştir. Ermenistan, uluslararası hukuka aykırı eylem ve söylemleri ile savaş zamanında sivillerin korunmasına ilişkin Lahey Sözleşmeleri'ni, Cenevre Sözleşmeleri'ni (1949) ve Roma Statüsü'nü de ihlal etmiştir. Bununla birlikte savaş sürecinde tarihi ve kültürel eserler ile doğal çevreye yönelik saldırıları ile de başta 1954 tarihli "Lahey Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi" olmak üzere ilgili anlaşma ve sözleşmelere de aykırı hareket etmiştir.

ARTICLE INFORMATION

Submission Date : 27/01/2021
Accepted Date : 02/02/2021

Keywords: Nagorno-Karabakh, Azerbaijan, Armenia, Humanitarian Law, Geneva Conventions

ABSTRACT

The Second Karabakh War, which started with the attacks of Armenia on the civilian settlements of Azerbaijan on 27 September 2020, ended with the signing of the Trilateral Declaration by Azerbaijani President İlham Aliyev, Russian President Vladimir Putin and Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan on 10 November 2020. Among the saddest scenes about the war, which resulted in the final victory of Azerbaijan, were the attacks of the Armenians against the civilian population. In this study, "Armenian terror" against the civilian population in the Second Karabakh War will be discussed within the framework of International

¹ Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID No: <https://orcid.org/0000-0003-2336-9719>, e-posta: eoaldasli@mehmetakif.edu.tr

Humanitarian Law. In addition, by giving different examples from previous periods, it will be revealed that attacks against civilians are one of the most important methods used by Armenians to achieve success in times of conflict and how terrorism is instrumentalized by the Armenian state. As during the 30-year occupation process, Armenia has consistently targeted civilians in the Second Karabakh War, which lasted 44 days, and nearly 100 innocent civilians lost their lives as a result of the attacks. Armenia has also violated the Hague Conventions, Geneva Conventions (1949) and the Rome Statute which are about the protection of civilians in time of war with its actions and discourses against international law. In addition, Armenia acted in violation of the 1954 Hague "Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" and related agreements and conventions, with the attacks on historical and cultural artifacts and the natural environment during the war.

1. Savaş Zamanında Sivillerin Korunması ile İlgili Uluslararası Hukuk Normlarının Tarihsel Gelişimi

İnsanlık tarihi, gerçekte savaşlar tarihidir ve savaşlar sırasında siviller her zaman hedef haline gelmişlerdir. Uluslararası İnsancıl Hukuk, silahlı çatışmalarda ve diğer şiddet olaylarında temel insan haklarının korunmasına yönelik bir uluslararası hukuk alanıdır. Bu haliyle uluslararası insancıl hukuk, her türlü silahlı çatışma ve benzeri sıcak gerginlik ortamında, silahlı çatışma ve sıcak savaşa taraf olamayan masum (sivil) insanların korunması hukukudur. Birleşmiş Milletler (BM) ürkütücülüğü ve korkunçluğundan dolayı kararlarında ve resmî belgesinde “savaş” sözünü² kullanmamaya özen gösterdiği için, BM çatısı altında, insancıl hukuk “*Humanitarian Law*” adı belirgin bir şekilde kullanılmıştır (Çeçen, 2013: 822).

İnsani nedenlerle silahlı çatışmaların etkilerini sınırlamaya çalışan kurallar dizisi olan Uluslararası İnsancıl Hukuk, savaş ve çatışmalarda sivillerin korunmasını amaçlamaktadır (International Committee of the Red Cross [ICRC], 2014). Bununla birlikte insancıl hukuk, sadece devletin silahlı gruplarını değil, onlara bağlı diğer silahlı grupları ve bireyleri de bağlamaktadır. Buna göre uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda böylesi ilkelerin uygulanması, silahlı grubun meşruluğu ile bağlantılı değildir (Çeçen, 2013: 824). Uluslararası insancıl hukukun gelişiminin uzun bir tarihsel geçmişi bulunmaktadır.

² BM, İnsancıl hukuku esas alarak her türlü karar ve uluslararası belgede, “savaş” kavramını kullanmayarak, bu kavramı insanlığın zihninden silmeye özen göstermektedir. Bu amaçla devletlerarası ilişkilerde ve uluslararası bütün protokollerde savaş kavramı devre dışı bırakılarak; “silahlı çatışma”, “dolaylı çatışma” ya da “düşük yoğunluklu çatışma” gibi düzenleyici hükümlere yer verilmektedir (Çeçen, 2013: 828).

Savaş sırasında sivillerin korunmasına yönelik atılan ilk adımlardan biri, İsviçre'nin girişimleri ile 1864³ yılında Cenevre'de uluslararası bir konferans düzenlenerek, harp meydanlarında yaralananlara ve onlara yapılacak sıhhi yardımlara ait bir sözleşme imzalanmasıdır. Bu sözleşme ile aynı zamanda Milletlerarası Kızıllıhaç da kurulmuştur (Alsan, 1950: 37-38). 1906'da yine İsviçre'nin öncülüğünde, önceki sözleşmenin boşluklarını doldurmak ve gerekli değişiklikleri yapmak için toplanan diplomatik konferans neticesinde kabul edilen Cenevre Sözleşmesi, 1864 tarihli sözleşmenin yerini almıştır. 1929'da Cenevre'de toplanan üçüncü diplomatik konferansta, 1906 sözleşmesinde gerekli görülen değişiklik ve düzenlemeleri yapılmış ve o tarihler için savaş hukukunu düzenleyen en önemli sözleşme bu konferansta imzalanmıştır (Alsan, 1950: 88). Dolayısıyla 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri'nin en önemli alt yapısını, gerekli değişiklik ve eklemeler yapılan bu sözleşmeler oluşturmaktadır.

Cenevre Sözleşmeleri'nin yanı sıra 1899 ve 1907'de Lahey Barış Sözleşmeleri de savaş sırasında uyulması gereken insani kuralları belirleyen en önemli uluslararası belgeler arasında yer alır. Lahey Sözleşmeleri özetle; savaş esirlerine insanca muamele etmeyi, aile haklarına ve şerefine, fertlerin hayatına, şahsi mülkiyete, dini inançlara saygılı olmayı, yağma yapmamayı, şahsi suçlar nedeniyle ahaliye müşterek cezalar tatbik etmemeyi öngörmektedir (Alsan, 1950: 40). Lahey Konferansları'nın üçüncüsünün 1914 yılında yapılması planlandıysa da Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle gerçekleşmemiştir. Lahey Sözleşmeleri, Cenevre Sözleşmeleri ile birlikte seküler uluslararası hukukun, savaş hukuku ve savaş suçları ile ilgili ilk resmî belgeleri arasında sayılmaktadır (Unterm.un.org, 2020).

1.1. Cenevre Sözleşmeleri (1949)

İkinci Dünya Savaşı, insanlık tarihinin yaşadığı en büyük felaketlerden biridir ve böylesi büyük bir felaketin bir daha yaşanmaması için savaş sonrasında önemli adımlar atılmıştır. Bu adımların en önemlisi elbette 26 Haziran 1945'te BM'nin kurulması ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 1948 yılında Birleşmiş Milletler'e üye ülkeler tarafından kabul edilmesidir. Diğer önemli adım ise 1950'de Avrupa Konseyi'ne üye ülkelerce Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (AİHS) imzalanmasıdır. Günümüzde 193

³ Birinci Cenevre Sözleşmesi, harbi insanileştirmek bakımından başka teşebbüslere de yol açmış açmıştır. Bunlardan birincisi bazı kurşun ve mermilerin kullanılmasını yasaklayan 1868 tarihli Petersburg Beyannamesi'dir. Diğeri ise 1874'te toplanan Brüksel Konferansı'dır. Söz konusu Konferans'ta savaş kuralları ve adetleri ile ilgili bazı uluslararası usuller gündeme getirilmiş ve savaş esirleri ile savaşta yaralananlara nasıl muamele edileceğine yönelik hükümler belirlenmiştir (Alsan, 1950: 39). Brüksel Konferansı, 1899 Lahey Barış Konferansı'nda uluslararası insancıl hukukun daha da geliştirilmesi için temel oluşturmuştur (Dowdeswell, 2017).

ülke BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’ni imzalamışken, 47 Avrupa Konseyi üyesi ülke de AİHS’ye taraftır ve söz konusu sözleşmenin uygulanmasını denetlemek amacıyla oluşturulan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin yetkisini tanımıştır (T.C. KDK: 5).

İkinci Dünya Savaşı’nda, topyekûn savaş olarak nitelendirilen bir strateji uygulandığı için savaş, sadece cephelerde değil hatta daha yıkıcı olarak cephe gerisinde yaşanmış ve bu süreçte milyonlarca sivil hayatını kaybetmiştir. Ülkelerin tüm insani ve iktisadi kaynaklarını kullandıkları bir savaş sürecini ifade eden topyekûn savaşta cephe gerisindeki milyonlarca sivil, savaşın doğrudan hedefi haline gelmiştir. Bu nedenle BM Anlaşması’nın giriş kısmında yer alan “*Bir insan yaşamı içinde iki kez insanlığa tarif olunmaz acılar getiren savaş felaketinden gelecek kuşakları korumaya, temel insan haklarına, insan kişiliğinin onur ve değerine, erkeklerle kadınların ve büyük uluslarla küçük ulusların hak eşitliğine olan inancımızı yeniden ilan etmeye...*” şeklindeki ifade de böylesi bir insani dramın bir daha yaşanmamasına yönelik beklentiyi açık şekilde ortaya koymaktadır (Charter of the United Nations, 1945).

1864’ten itibaren savaşlarda sivillerin korunmasına yönelik hukuki kurallar ortaya atılmasına ve sözleşmeler imzalanmasına rağmen İkinci Dünya Savaşı, dünya tarihinin gördüğü en büyük sivil katliamlarından birine sahne olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında, yürürlükteki Cenevre Sözleşmesi’ne (1929) rağmen savaşta sivillerin zarar görmesi engellenemediği için daha önce yapılan sözleşme hükümlerinde değişiklik ve düzenlemeler yapılarak, günümüzde Uluslararası İnsancıl Hukuk açısından en önemli kurallar bütünü olan Cenevre Sözleşmeleri (1949) ortaya koyulmuştur. Cenevre Sözleşmeleri, halihazırda savaş sırasında sivillerin korunmasına yönelik en önemli normlar bütünüdür.

Cenevre Sözleşmeleri (1949), yukarıda bahsi geçen sözleşmelerde (1864, 1906 ve 1929 Cenevre Sözleşmeleri ile 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmeleri) gerekli değişiklikler ve düzenlemeler yapılarak kaleme alınmıştır. Dört anlaşma ve üç ek protokolden oluşan Cenevre Sözleşmeleri, savaş ve çatışma halinde silahlı güçler ve insani yardım örgütlerinin uyması gereken kuralları belirlemiş ve sivillerin korunmasına yönelik önemli kararlar almıştır. Çatışma sırasında sivillerin yanı sıra sağlık çalışanlarının, yardım görevlilerinin, yaralıların, hasta ve gemi kazası geçirmiş askerler ile savaş esirlerinin de korunmasına yönelik maddeler içeren Cenevre Sözleşmeleri, işgal altındaki topraklar da dahil olmak üzere sivillerin korunmasını öngörmektedir. Sözleşme, “büyük ihlaller” olarak bilinen suçların ortadan kaldırılması için katı önlemler de içermekte ve

vatandaşlığı ne olursa olsun ciddi ihlallerden sorumlu olanların yargılanmasını, iade edilmesini kabul etmektedir.⁴

Birinci Cenevre Sözleşmesi, kara savaşlarında yaralı ve hasta askerleri; İkinci Cenevre Sözleşmesi, deniz savaşlarında yaralı, hasta ve kazazedeleri; Üçüncü Cenevre Sözleşmesi, savaş esirlerine yönelik uygulamaları ve Dördüncü Cenevre Sözleşmesi, işgal altındaki topraklar da dahil sivillerin korunmasına yönelik maddeleri kapsamaktadır (ICRC, 2010). Özetle Cenevre Sözleşmeleri; çatışmaya katılmayanları (siviller, sağlık görevlileri, yardım görevlileri) ve artık savaşamayacakları (yaralı, hasta ve gemi enkazı, savaş esirleri) korumaktadır (ICRC, 2010). Dolayısıyla bu Sözleşmeler ve Ek Protokolleri, silahlı çatışmanın yürütülmesini düzenleyen ve etkilerini sınırlandırmaya çalışan uluslararası hukuk organı olan Uluslararası İnsancıl Hukuk'un merkezinde yer almaktadır (ICRC, 2010).

Cenevre Sözleşmeleri'nin I. ve II. Ek Protokolleri 1977 yılında imzalanmıştır. I. Ek Protokol, uluslararası silahlı çatışma kurbanlarının korunmasına ilişkin iken, II. Ek Protokol, uluslararası nitelik taşımayan silahlı çatışma kurbanlarının korunmasına yönelik eklemeler yapmaktadır (T. C. Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi Nezdinde Özel Temsilciliği, 2021). Çatışma alanlarında Kızılay ve Kızılhaç amblemlerini kullanmak istemeyen ülkeler için ise 2005'te imzalanan III. Ek Protokol ile diğer amblemlere ilave olarak Kızıl Kristal (*red crystal*) amblemin tanınması kabul edilmiştir (ICRC, 2005).

Çalışma kapsamında olmamasına rağmen şu noktanın altını çizmekte fayda vardır. Yüzyılı aşkın bir süredir, Uluslararası İnsancıl Hukuk alanında önemli adımlar atılmasına rağmen sivillerin korunmasına yönelik sözleşme ve kurallarda, günümüz koşullarına uygun düzenlemeler ve değişiklikler yapılması gerekmektedir. Çünkü insancıl hukukun en önemli belgeleri olan Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri, büyük oranda Soğuk Savaş döneminin yapısı dikkate alınarak düzenlenmiştir. Ancak günümüzde uluslararası sistem, Soğuk Savaş döneminin parametrelerinden çok farklı şekilde işlemekte ve devletler arası çatışmaların yanı sıra asimetrik savaşlar, terörist faaliyetler dünyanın birçok noktasında yaşanmaktadır ve bu çatışmalarda da siviller hedef haline gelmektedir. Dolayısıyla askeri ve sivil hedeflerin ayrılması, sivil yerleşim yerlerinin korunmasına öncelik verilmesi, belirli bir bölgeyi tehdit eden dolaylı ya da düşük yoğunluklu çatışma oluşumlarına karşı uluslararası insancıl hukukun öngördüğü önlemlerin öncelikli olarak ele alınması gerekmektedir. Bu nedenle uluslararası insancıl hukukun en temel belgeleri olan Lahey ve Cenevre sözleşmelerinin bugünün koşullarında

⁴ 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri'ne göre hangi eylemlerin "büyük ihlal" olarak değerlendirileceği açıkça belirtilmiştir. Kasıtlı öldürme, işkence veya biyolojik deneyler dahil insanlık dışı muamele, kasıtlı olarak büyük acıya veya bedenin ciddi şekilde yaralanmasına neden olma, hukuka aykırı ve keyfi bir biçimde mülkiyete el koyma gibi suçlar bu kapsamda değerlendirilmektedir. Cenevre Sözleşmeleri'ne göre büyük ihlaller için bkz. (ICRC, 2004).

ortaya çıkan yeni durumları dikkate alarak yenilenmesi gerekmektedir (Çeçen, 2013: 818).

2. İkinci Karabağ Savaşı Öncesi Ermenistan'ın Sivillere Yönelik Saldırıları

27 Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı, Dağlık Karabağ'ın cephe hattında başlamıştır. Zaten yaklaşık olarak 30 yıl süren işgal döneminde de çatışmalar genel olarak Dağlık Karabağ'ın temas hattında yaşanmıştır. Ancak zaman zaman Ermenistan'ın cephe hattının dışındaki sivil yerleşim yerlerine saldırılar düzenlediği de görülmüştür. 2008, 2010, 2016 ve 2018'de Ermenistan'ın gerçekleştirdiği ihlaller ve provokasyonlar sonrasında yaşanan çatışmalar, topyekûn savaşın başlama riskini içerecek boyutta olmuştur (Sarıkaya, 2020: s. 8). 1 Nisan-5 Nisan 2016 tarihleri arasında Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırısı sonrası başlayan ve dört gün sürdüğü için "Dört Gün Savaşları" olarak da bilinen çatışmalarda da Ermenistan, temas hattı dışındaki birçok yerleşim yerine top mermisi ile saldırmıştır. Saldırıları sonucunda 6 sivil hayatını kaybederken, 33 sivil de yaralanmıştır (Tuncel, 201: 316).

Dört Gün Savaşları'nın en büyük önemi, Azerbaycan'ın işgal bölgesinin kuzeydoğu ve güneydoğusunda Ermeni güçlerince kontrol edilen altı noktayı ele geçirerek, yirmi iki seneden beri değişmemiş olan cephe hattında kendi lehine bir değişiklik sağlamış olmasıdır (Tuncel, 2016: 316; Kucera, 2016). Dolayısıyla 2016'da yaşanan çatışmalar her açıdan önemli bir psikolojik eşiktir ve 1994'ten sonra ilk defa işgal altındaki tepelerin ele geçirilmesi nedeniyle Azerbaycan'ı 2020'de zafere götüren en önemli dönemeçlerden biri olmuştur. Çünkü bu başarı ile 30 yıl boyunca "Ermenistan'ın askerî açıdan üstün olduğu" efsanesi yıkılırken, Azerbaycan "topraklarını işgalden kurtaramayan" ülke imajından yavaş yavaş kurtulmaya başlamıştır. Bu nedendir ki Dört Gün Savaşları, Ermenistan siyasetinde tam bir yıkıma neden olmuş; bazı üst düzey yetkililer yolsuzluk suçlamasıyla tutuklanmış ve hükümeti Ermenilerin askerî yetenekleri konusunda "aldatmakla" suçlanmışlardır. Tutuklulara isnat edilen suçlar arasında, düşük kaliteli askerî ürün tedarik etmek ve abartılı harcama yapma cürümleri de bulunmaktadır (Kucera, 2016). Dört Gün Savaşları'ndan sonra da Ermenistan'ın temas hattının dışındaki bölgelere saldırıları devam etmiştir. Örneğin, 4 Temmuz 2017'de Ermeni saldırıları neticesinde hayatını kaybeden "Zehra Bebek" Ermeni terörizminin simge isimlerinden biri olmuştur.⁵ Benzer şekilde düşük yoğunluklu olmakla birlikte 2020'nin başlarında yine çatışma hattının dışındaki Kazak bölgesinde de ateşkesin bozulmasına şahit olunmuştur (Sadıgov, 2020).

⁵ Ermenilerin İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan'a karşı düzenledikleri bazı gösterilerde, şehit Zehra Bebek'in fotoğraflarını taşıdıkları görülmüştür. Öldürdükleri bir bebeğin fotoğrafı ile Azerbaycan'ı sivil öldürmekle suçlamaları, izlenilen kirli propagandanın en acı örneklerinden biridir.

İkinci Karabağ Savaşı'na giden süreçte, Ermenistan'ın çatışma bölgesi dışında düzenlediği en önemli saldırı 12 Temmuz 2020'de gerçekleşen "Tovuz Saldırıları"dır. Tovuz saldırılarının en önemli özelliği ve dünyanın ilgisini çeken tarafı, saldırının 30 yıldır devam eden sıcak temas hattının dışında gerçekleşen en büyük çaplı çatışmalardan biri olmasıdır. Bu haliyle Tovuz saldırıları, Dört Gün Savaşları'ndan sonra yaşanan en yoğun çatışmadır. Tovuz, sıcak çatışmaların devam ettiği Dağlık Karabağ'da değil, daha kuzeyde Dağlık Karabağ'a yaklaşık olarak 200 kilometrelik uzaklıkta, Azerbaycan-Ermenistan sınırında bulunmaktadır. Tovuz, Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan ekonomik ortaklığı açısından kilit bölgelerden biridir. Tovuz; 1. Hazar petrollerini Türkiye üzerinden dünyaya ulaştıran Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı'nın; 2. Hazar'ın en zengin yataklarından biri olan Şahdeniz sahasındaki doğalgazı Türkiye'ye ulaştıran Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı'nın (TANAP); 3. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'nın⁶ (BTK) geçtiği kilit bir güzergâh konumundadır. Bununla birlikte Tovuz, Azerbaycan'ın en önemli ekonomik ikmal noktalarından biridir ve bu haliyle Azerbaycan'ı Gürcistan'a, dolayısıyla dünyaya bağlayan en önemli kara ve demiryolu bağlantıları da buradan geçmektedir. Bu nedenle bu saldırılar, sadece Azerbaycan ve Türkiye'yi hedef almamakta, çoğunluğunu Batılı ülkelerin oluşturduğu söz konusu projelerin ortağı olan ülkeler ve bu hatlardan enerji tedariki yapan ülkeleri de tehdit edilmektedir. Dolayısıyla Ermenistan Tovuz'a yaptığı saldırılar ile sadece uluslararası hukuku ve BM'nin temel kuruluş ilkelerini ihlal etmemiş, uluslararası enerji nakil hatlarını hedef alarak bir çeşit "enerji terörizmi" gerçekleştirmiştir.

2.1. İkinci Karabağ Savaşı Nasıl Başladı ve Neler Yaşandı

İkinci Karabağ Savaşı, 27 Eylül'de Azerbaycan saatiyle 06:00 civarında Ermenistan'ın Terter, Ağdam, Fuzuli ve Cebrail'in sivil yerleşim yerlerine saldırılar gerçekleştirmesi ile başlamıştır. Azerbaycan ordusu uzun zamandır böyle bir saldırı beklediği için saldırılara çok hızlı bir şekilde cevap vermiştir. Zaten saldırılardan iki gün önce, 25 Eylül 2020'de Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev, ellerinde istihbarat bilgisi olduğunu, Ermenistan'ın sivillere yönelik saldırılarının olabileceğini ifade etmişti. Azerbaycan ordusunun saldırılara anında cevap vermesi üzerine, çatışmaların başladığı gün Ermenistan işgalindeki bazı yerleşim yerleri ait olduğu ülkenin, yani Azerbaycan'ın eline geçmiştir. 27 Eylül'de Azerbaycan Savunma Bakanlığı Sözcüsü Yarbay Anar Eyvazov, işgal altındaki Fuzuli bölgesinin Karahanbeyli, Gervend, Köy Gerediz, Yukarı Abdurrahmanlı köyleri ile Cebrail bölgesinin Büyük Mercanlı ve Nüzgar köylerinin

⁶ Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'nın yapımına 2007'de başlanmış ve bu hat 30 Ekim 2017'de Recep Tayyip Erdoğan, İlham Aliyev ve Giorgi Kvirikaşvili'nin katılımıyla hizmete açılmıştır. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı üç ülke arasında yolcu ve yük taşımacılığı yaparak bölge ekonomisine büyük katkı sağlamaktadır.

Azerbaycan ordusunun kontrolüne geçtiğini bildirmiş, 28 Eylül’de ise bir köy ile stratejik önemi olan Murovdağ Azerbaycan tarafından geri alınmıştır. Murovdağ, Ermenistan’ın Dağlık Karabağ ile bağlantı yolunu gözetleyebilmek için son derece önemlidir. Çünkü burası, Ermenistan’ın Dağlık Karabağ bölgesine ikmalde kullandığı en büyük yollardan bir tanesi olan M11 karayolunu denetleyecek stratejik bir mevkidir.

Çatışmaların başladığı ilk gün, yedi köyün ele geçirilmesi, her şeyden önce, 30 yıldır toprakları işgalde olan ve 2016’da yaşanan “4 Gün Savaşları” dışında herhangi bir toprağını geri alamayan Azerbaycan için büyük bir manevi güç olmuş, “topraklarını işgalden kurtaramayan ülke” yönündeki algı nedeniyle uzun yıllar incinen gururu bir anlamda tamir edilmiştir. Savaşın ilk günü sağlanan bu başarı ayrıca, Ermenistan ordusunun daha üstün olduğu, Azerbaycan’ın herhangi bir müdahalesinde Rusya’nın askeri olarak anında karşılık vereceği tezini çürütmüştür ki, bu durum Azerbaycan’a zaferi getirmiş, gerek sahada ve diplomatik alanda, gerekse her iki ülkenin kamuoyları nezdinde psikolojik üstünlük Azerbaycan’a geçmiştir.

27 Eylül saldırılarını gerçekleştiren Ermenilerin gözden kaçırdıkları asıl nokta, Azerbaycan’ın 1990’lı yıllardaki Azerbaycan olmadığıdır.⁷ İki ülkenin askeri verileri karşılaştırıldığında da Ermenistan’ın kendi öz gücüyle Azerbaycan ile mücadele etmesinin mümkün olmayacağı açıkça görülebilir. Uluslararası Barış Araştırma Enstitüsü’nün (SUPRI/Stockholm International Peace Research Institute/Stockholm) 2019 verilerine göre, Azerbaycan’ın askeri harcamaları 1.854 milyar dolar, Ermenistan’ın ise 673 milyon dolardır (Sipri.org, 2020). 2009 ve 2018 yılları arasında Azerbaycan’ın askeri harcamaları yaklaşık olarak 24 milyar dolar iken, Ermenistan aynı dönemde 4 milyar doların biraz üzerinde askeri harcama yapabilmiştir (Bhutia, 2019). Özetle, Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından itibaren sahip olduğu enerjiyi, askeri gücünü geliştirmek için kullanmış ve İkinci Karabağ Savaşı’nda görüldüğü üzere modern silahlarla donatılmış ve iyi eğitim almış personeli ile çağa uygun bir ordu kurmuştur (Özdaşlı, 2017).

Bu bilgilere ek olarak şu noktasının da altını çizmekte fayda vardır. Ermenistan’ın Rusya’dan hibe ve yardım yoluyla da çok yüksek miktarda silah temin ettiği

⁷ Azerbaycan’ın 1991’den itibaren ekonomik ve askeri açıdan büyük gelişim gösterdiği, buna rağmen Rusya’nın desteğine güvenen Ermenilerin bunu göz ardı ettikleri birçok örnekle sabittir. 2010 yılında Ermeni basınında çıkan bir haber, Ermeni yetkililerin içinde buldukları bu psikolojik durumu yansıtmaktadır. Gaziler Birliği Başkan Vekili Simon Yesayan 2010’da yaptığı bir açıklamada, iki ülke arasında yapılacak savaşta Azerbaycan’ın büyük toprak kaybedeceğini ve iki ülke sınırının Kura olacağını ifade etmiştir: “Bugün ordumuz zaferi kazandığından daha güçlü, birkaç kat daha güçlü. Aynı zamanda BDT ülkeleri arasında lider bir konuma sahip ve Savunma Bakanı Seyran Ohanyan’ın da belirttiği gibi, herhangi bir tecavüze derhal cevap verilecek. Doğru, biz Ermeniler, savaşın destekçisi değiliz, çünkü herhangi bir savaş bir yıkımdır, ancak Azerbaycan böyle bir girişimde bulunursa, o zaman inanın bana, Kura Ermenistan’ın bir sonraki sınırı olacak” (Armenia News, 08.05.2010).

bilinmektedir. Bununla birlikte Ermenistan'ın, Rusya ile yaptığı askeri anlaşmaların kapsamı dışında da Rusya'dan önemli miktarda silahı gizli yollardan alması, Ermenistan'ın askeri gücü hakkında net bilgi edinmeyi zorlaştırmaktadır. İkinci Karabağ Savaşı sırasında Ermenilerin kullandığı silahlar ile Ermenistan'ın envanterindeki silahlar ve bütçede askeri harcamalara ayrılan pay arasında büyük farkların olması bu tespiti işaret etmektedir. 44 gün devam eden savaş sırasında, İlham Aliyev de sık sık bu noktanın altını çizerek, Rusya'nın Ermenistan'ı silahlandırmasını eleştirmiştir.

3. Ermenistan Sivillere Saldırarak Neyi Hedeflemektedir?

Yaklaşık olarak 30 yıl Azerbaycan topraklarının %20'sini⁸ işgal eden Ermenistan, 1994 tarihli Bişkek Protokolü'nden, İkinci Karabağ Savaşı'nın başladığı 27 Eylül 2020'ye kadar sivillere sık sık saldırılar yapmış ve bu alışkanlığını İkinci Karabağ Savaşı boyunca da sürdürmüştür. 44 gün boyunca cephe hattında büyük bir yıkım yaşayan Ermenistan, çatışma alanının kilometrelerce uzağındaki sivil yerleşim bölgelerine uzun menzilli konvansiyonel silahlarla saldırmaktan çekinmemiştir. Hatta bu bazılarının Ermenistan topraklarından gerçekleştiği Azerbaycan tarafından delillendirilmiştir. Ermeni tarafının sivillere yönelik tüm bu eylemlerine rağmen Azerbaycan saldırılara orantılı ve kendi sınırları içinde mukabele etmeyi tercih etmiş ancak 11 Ekim Gence saldırısından sonra 14 Ekim'de Ermenistan sınırları içinde Kelbecer'e bitişik sahada konuşlu Tochka sistemini imha ettiğini ilan etmiştir (Sarıkaya, 2020: 12).

İkinci Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan'ın sivillere yönelik saldırıları aslında hiç şaşırtıcı olmamıştır. Çünkü Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına yönelik işgal siyasetinin en önemli ayağını sivillere yönelik saldırılar oluşturur. Bu saldırıların altında, hem tarihsel ve patolojik bir "öç alma" saplantısı, hem de siviller üzerinde bir baskı oluşturarak işgal sürecini kolaylaştırma düşüncesi yatmaktadır. 1992'de yaşanan "Hocalı Soykırımı" bu stratejinin en insanlık dışı örneğidir ve yapılan bu soykırımla sınır bölgesindeki sivillere şu mesaj verilmek istenmiştir: "*Siz de bu toprakları terk etmezseniz sonunuz aynı olur*". Dolayısıyla Ermeniler, Hocalı'da soykırım gerçekleştirerek, ileride yapacakları saldırılara yönelik Azerbaycan Türkleri üzerinde psikolojik bir baskı oluşturmayı amaçlamış ve bölgenin asıl sahiplerinin, yani Türklerin bu korku ile bölgeyi terk etmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Bu yüzden de Hocalı'da hamile kadınların karınlarının deşilmesi, çocukların derilerinin yüzülmesi gibi en insanlık dışı uygulamalara imza atmışlardır. Bu açıdan, 1991-94 yılları arasında Karabağ'da Ermeni silahlı kuvvetlerini komuta eden Ermenistan eski Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın, "*Hocalı'ya kadar Azerbaycanlılar bizim sivilleri öldürmeyeceğimizi düşündü. Fakat Hocalı'da biz*

⁸ Dağlık Karabağ ve etrafındaki yedi rayon yaklaşık olarak 30 yıl boyunca Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Bu rayonlar; Laçin, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Cebraill, Kubatlı, Zengilan'dır.

bunu yıktık” ifadeleri Ermenilerin bu stratejilerinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

44 gün boyunca sahada Azerbaycan karşısında ağır yenilgiye uğrayan Ermenistan, savaş stratejisini büyük ölçüde “sivillere saldırarak başarıya ulaşma” üzerine kurgulamıştır. Bu yaklaşım Ermenistan’ın resmi yetkilileri tarafından da rahatlıkla dile getirilmiştir. Hatta savaş boyunca Ermeni yetkililer açıkça sivillere saldırı düzenleme haklarının olduğunu dahi ifade etmişlerdir. Örneğin Ermenistan Savunma Bakanlığı sözcüsü Artsrun Hovhannisyan savaş devam ederken, 30 Ekim’de yaptığı açıklamada, “*Karabağ Savunma Ordusu’nun Azerbaycan şehirlerinde konuşlanmış askeri hedeflere her türlü saldırı yapma hakkı olduğunu*” ifade etmekten çekinmemiştir (Armenia Sputnik, 2020). 6 Ekim 2020’de ise Nikol Paşinyan’ın Kıdemli Askeri Danışmanı Vagharshak Harutyunyan’ın, Rus televizyon kanalında “*Hedeflerinin Azerbaycan’ın sivil nüfusunu ağır silahlarla vurarak panik oluşturmak olduğunu*” dile getirmesi sivillere yönelik saldırıların münferit değil, resmi bir devlet politikası olarak uygulandığını göstermektedir. Ermenistan’ın tüm kışkırtıcı eylem ve söylemlerine rağmen Azerbaycan, savaş boyunca soğukkanlı davranmış ve sivil yerleşim bölgelerini hedef almamıştır. Tüm askeri operasyonlarını uluslararası hukuk çerçevesinde sürdüren Azerbaycan, havadan görüntüleme imkân ve kabiliyetini de kullanarak operasyonlarının niteliğini dünya kamuoyu ile paylaşmıştır (Sarıkaya, 2020: 12). Ermenistan’ın istikametleri Azerbaycan’ın sivil yerleşim bölgelerine çevrilmiş füze sistemlerinin Azerbaycan tarafından tespit edilen video görüntüleri (Sarıkaya, 2020: 12) uluslararası basın kuruluşları ve ilgili kurumlar ile paylaşılmıştır.

44 gün süren savaşta cepheye büyük yenilgiye uğrayan ve 10 Kasım 2020’de anlaşma imzalamak zorunda kalan Ermenistan, sivillere saldırarak Azerbaycan’da halkın direncini kırmayı, sınır bölgelerinde yaşayanların göç etmelerini sağlayarak sınır hattını kendisi açısından daha güvenli hale getirmeyi ve yaşanan sivil kayıplardan dolayı halkla yönetimi karşı karşıya getirmeyi amaçlamıştır. Ancak Ermenistan’ın sivillere yönelik gerçekleştirdiği saldırılar sonrası ortaya çıkan manzara, ulaşmak istediği hedeflerin tam zıttı istikametinde sonuçlar doğurmuş, halkın işgale tepkisi ve yönetime olan desteği daha da artmıştır. Bu noktada Erivan’ı yönetenlerin göz ardı ettikleri en önemli nokta, 30 yıldır ülkeleri işgal edilen Azerbaycan Türklerinin bu işgali sonlandırmak için her şeyi göze aldıkları gerçeğidir.

27 Eylül 2020’den itibaren Ermenilerin yaptığı gelişigüzel saldırılar neticesinde, 94 sivil hayatını kaybetmiş, 400’den fazla sivil yaralanmış ve okullar da dahil olmak üzere 3 bin 410 özel ev, 120 apartman ve diğer 512 sivil yerleşim, anaokulları, hastaneler, dini siteler ve kültürel anıtlar yıkılmış ya da zarar görmüştür (General Assembly Security Council [GASC], 2020a: 12). Gence (4 Ekim, 11 Ekim ve 17 Ekim) başta olmak üzere

Berde, Beylegan, Gebele ve Terter gibi şehirlere gerçekleştirilen saldırılarda 100'e yakın masum sivil hayatını kaybetmiştir.

Ermenistan'ın saldırdığı sivil yerleşim yerlerini tesadüfen seçmediği, Azerbaycan açısından en stratejik şehirleri hedef seçtiği görülmektedir. Örneğin savaş boyunca üç kez kullanımı yasaklı balistik füzelerle saldırıya uğrayan Gence Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri iken, Gebele Azerbaycan'ın en önemli turistik bölgelerinden biri, Tovuz ise stratejik ulaşım yolları ile boru hatlarının geçtiği önemli bir şehirdir. Abşeron, Azerbaycan'ın petrol işletim merkezi, 4 Ekim'de saldırıya uğrayan ve temas hattının 100 km uzağında bulunan Mingeçevir ise Güney Kafkasya'nın en büyük hidroelektrik santralının ve barajının bulunduğu bölgedir. Bu şehirlerden cephe hattına 60 km uzaklıkta ve 400 bin nüfusa sahip olan Gence kullanımı yasaklı balistik füzelerle, 100 km uzaklıktaki Mingeçevir ise 4 Ekim'de Smerch füzeleri ile vurulmuştur (GASC, 2020b). Ermenistan, Mingeçevir'e yaptığı saldırı ile Cenevre Sözleşmesi'nin 1977 tarihli Ek Protokolü'nün 56. maddesini ihlal etmiştir. Söz konusu maddede açıkça, barajlar, su kanalları ve nükleer tesisler gibi tehlike arz eden yapılara saldırmanın sivil halka büyük zarar vereceğinden yasaklandığı ifade edilmektedir.

Ermenistan'ın Rus yapımı İskender füzelerini de kullandığı bizzat Ermenistan Savunma Bakanlığı'ndan istifa eden Albay Movses Hakobyan ifade etmiştir (Khojyan, 2020). Ermenistan ordusunun sivil yerleşim yerlerine İskender füzeleriyle saldırdığına dair iddiaları değerlendiren Hakobyan'ın, "*Nerede kullanıldığını söylemeyeceğim ama savaş sırasında kullanıldı*" şeklindeki sözleri (Khojyan, 2020) nükleer başlık da takılabilen Rus yapımı İskender füzesinin sivillere karşı kullandığı yönündeki iddiaları güçlendirmektedir (Abay, 2020).

Ermenistan'ın sivillere yönelik saldırılarla Azerbaycan'da toplumsal manada bir kargaşa yaratmaya çalıştığı, halkla yönetimi karşı karşıya getirmeyi planladığı ortadadır. Cephe hattının çok uzağındaki yerlere saldırarak bunu ortaya koymuştur. Örneğin, 4 Ekim'de vurulan Khizi ilçesine bağlı Türkoba köyü cepheye 200, Bakü'ye ise 80 km uzaklıkta; Abşeron ilçesine bağlı Pireküşkül köyü ise temas hattından 250, Bakü'den ise sadece 15 km uzaklıkta olmasına rağmen scud balistik füzeleri ile vurulmuştur (GASC, 2020b).

Paşinyan yönetimi, savaş boyunca sadece Azerbaycanlı sivillere yönelik değil, aynı zamanda kendi sivil vatandaşlarına karşı da hukuka aykırı, insanlık dışı girişimlerde bulunmuştur. 44 gün boyunca Ermenistan, bir taraftan cephe hattının çok uzağında ve işgal altındaki toprakların dışındaki sivil yerleşim yerlerine saldırırken, diğer taraftan ise Ermeni halkına "cephede savaşma" çağrısında bulunarak ve 55 yaş altı erkekleri zorla cepheye göndererek de kendi sivil halkına karşı suç işlemiştir. Hatta bu çağrılarının bizzat Paşinyan tarafından yapılması, Ermenistan'ın resmi anlamda da ne denli militarize

olduğunu göstermektedir. 21 Ekim’de Paşinyan; tüm valilere, şehir ve belde başkanlarına “gönüllü birlikler” oluşturulması için talimat vermiştir. Ermenistan, resmi düzeyde bu tür adımlar atmasına ve sivilleri savaş boyunca cepheye göndermesine rağmen uluslararası alanda “Azerbaycan’ı sivillere saldırmakla” da suçlayabilmektedir. Bunlara ek olarak Ermenistan’ın sicilini kalıcı biçimde bozan bir başka husus da sivillerin “canlı kalkan olarak kullanılması anlamına gelecek uygulamalardır (Sarıkaya, 2020: 14). Cepheye zorla götürülen, savaşmak istemediği için ayaklarından zincirlenmiş olan asker ve sivillerin varlığı da Ermenistan tarafından uygulanan diğer bir insan hakları ihlalidir.

Aslında ülke çapında sivil milislerin oluşturulmasına yönelik politikaların yasal alt yapısı, Ağustos 2020’de Savunma Bakanlığı’nın önerisi üzerine parlamentoda kabul edilen “Yerel Özerklik” Yasası’nda değişiklik yapan yasa ile atılmıştır (E-draft.am, 2021; Mejlumyan, 2020). Bu yasa çerçevesinde milis güçlerin erkekler ve kadınlardan oluşturulmasına, yaş sınırının 70 olmasına ve 100 bine kadar kişi toplanabilmesine karar verilmiştir. Ayrıca milis birimlerin yerel yönetimler altında örgütleneceği, üyelere askeri operasyonlar veya güvenlik tehdidi dışında silah verilmeyeceği belirtilmesine rağmen (Mejlumyan, 2020) savaş boyunca bunun tam tersi bir görüntü çizilmiştir. 28 Ağustos 2020’de Savunma Bakanı Davit Tonoyan parlamentoda yaptığı açıklamada, “*milis kurulmasının amacının toplumu askeri nitelikteki zorluklara ve tehditlere göre hazırlamak olduğunu ve sadece aktif silahlı kuvvetlerin kaynaklarının tehditlerle mücadele için kesinlikle yeterli olmayacağını*” ifade etmiştir.

Bu karardan sonra ülke çapında gönüllü birlikler oluşturulması için yapılan çalışmalar hız kazanmış ve bu politikanın en önde gelen uygulayıcısı ve reklamcısı ise genç kızlardan milis kuvvet oluşturan Paşinyan’ın eşi Anna Hakobyan olmuştur. 19 Eylül 2020’de Hakobyan, Savunma Bakanlığı ile iş birliği yaptıklarını ve 1 Ekim’den itibaren 18-27 yaşları arasındaki kadınlara gönüllü temel askeri eğitim vereceklerini açıklamıştır (Kocharyan, 2020). Ermenistan’ın İkinci Karabağ Savaşı’na giden süreçteki provakatif eylemleri⁹ bununla sınırlı kalmamıştır. Ermenistan’daki muhalif partilerden “Müreffeh Ermenistan” veya diğer adıyla “Çiçeklenen Ermenistan Partisi”nin Başkanı Gagik Tsarukyan¹⁰ 23 Ekim’de 1 aydır tutuklu bulunduğu hapisshaneden serbest bırakılmış ve

⁹ Paşinyan’ın kışkırtıcı eylem ve söylemleri ile çatışmanın fitiliği ateşlediği, Rus medyası tarafından da kabul edilmektedir. Örneğin “Kommersant” gazetesinde çıkan bir haberde şu ifadeler kullanılmıştır: “Paşinyan eski devlet başkanları Koçaryan ve Sarkisyan’ın aksine, Azerbaycan’ı “ukala” söylemleriyle kışkırttı”. Rus basınının Dağlık Karabağ konusunda Ermeni yanlısı olduğu düşünüldüğünde, bu ifadeleri Rusya’da oluşan Paşinyan karşıtlığının da bir sonucu olarak görmek gerekir (Стропокань, 30.12.2020).

¹⁰ Tsarukyan’ın gönüllü birlik kurma yönündeki girişimi, savaştan sonra Ermenistan’da farklı bir tartışmanın konusu haline gelmiştir. Savaş alanında ağır bir yenilgi yaşayan Paşinyan, Şuşa’nın Azerbaycan tarafından geri alınmasının en önemli nedenlerinden birinin, Tsarukyan’ın vaat ettiği gönüllü birliği bölgeye gönderememesi olduğunu iddia etmiştir. Sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nin Güvenlik Konseyi Eski Sekreteri Korgeneral Vitaly Balasanyan ise Paşinyan’ın bu iddialarının ahlaka aykırı olarak

gönüllü birlikler oluşturarak Karabağ'a gideceğini açıklamıştır. Tüm parti üyelerini de birliğe katılmaya davet eden Tsarukyan'ın bu ifadeleri, Ermeni hükümetinin savaş döneminde sivil güçleri ateş hattına sürmesine verilebilecek diğer bir örnektir (Мшечян, 2020; Armenia Sputnik, 2020).

Aslında Ermeni yönetimini ülke genelinde sivil milis gücü oluşturmaya iten en önemli nedenin 12 Temmuz saldırıları olduğu bilinmektedir. Bu saldırılar sonrası Azerbaycan'ın er ya da geç karşılık vereceği ve bu karşılığın geçmiştekilerden daha şiddetli olacağı yönündeki algı Erivan'da oldukça güçlendirmiştir. Nitekim Ermenistan Savunma Bakan Yardımcısı Gabriel Balayan 2 Eylül 2020'de basına verdiği bir demeçte, 100 bine yakın milis güce ihtiyaçları olduğunu ve Temmuz'da yaşanan çatışmaların böyle bir yapıya ihtiyaç olduğunu doğruladığını ifade etmiştir (Mejlumyan, 2020).

28 Ekim 2020'de Ermenistan Parlamentosu'nda "*hükümetin askere alınmış sivillerden bir "halk milisi" oluşturmasına ve Ermenistan Savunma Bakanlığı'nın ihtiyaç duyması halinde vatandaşların mal varlıklarına el koymasına*" izin veren yasa¹¹ değişikliği kabul edilmiştir (Abay, 2020; Armenia News, 2020; Teslova, 2020). Vatandaşların mal varlıklarına el koymasının yasal olarak kolaylaştırılması, Ermenistan'ın ne denli militer bir devlet haline geldiğinin ve en temel vatandaşlık haklarının bile kolaylıkla çığnenebileceğinin işaretidir. Bununla birlikte bu yasa ile sivillerin zorla çatışma alanlarına sürülecek olması da uluslararası hukuk açısından ciddi bir ihlaldir.

Önceki yıllarda alınan bazı kararlar da milis kuvvet oluşturulmasını kolaylaştırmıştır. Örneğin Ekim 2017'de hükümet, ulusal güvenlik hizmetinde toplumun geniş kapsamlı bir seferberliği öngören "Ulus-Ordusu Konsepti"ni açıklamıştır. Söz konusu konsept, Ermenistan'da ordu ve toplumun daha yakın bütünleşmesi, ulusal güvenlik hizmetinde toplumun seferber edilmesi amaçlanmıştır. Savunma Bakanı Vigen Sargsian programı açıklarken, "*Tüm hükümet organlarının, sivillerin ve toplumun diğer kesimlerinin ülkenin savunmasındaki rollerini doğru bir şekilde yerine getirmelidir*" ifadelerini kullanmıştır (Abrahamyan, 2017).

Ermenistan'da devlet eliyle yaratılmaya çalışılan "toplumsal mititarizasyon" süreci birçok uluslararası kuruluş tarafından da gündeme getirilmektedir. Örneğin, Bonn Uluslararası Dönüşüm Merkezi tarafından 2016, 2017, 2018 ve 2019 yıllarında yayınlanan "Küresel Askerileşme Göstergesi"ne göre (*Global Militarization Index*)

nitelendirilmiş ve Şuşa'nın kaybının ordu için "alay konusu" haline geldiğini ifade etmiştir. Bu tartışma için bkz. (Novostink.net, 11.11.2020; Aysor.am, 11.11.2020).

¹¹ Yerel Özyönetim Yasası'na ek yapılmasına ilişkin yasa

Ermenistan, İsrail ve Singapur'dan sonra dünyanın en çok askerileşen üçüncü ülkesidir.¹² Aynı merkezin 2004'te yaptığı araştırmada Ermenistan 23. sırada iken (Bonn International Center for Conversion, 2004), aradan geçen 12 yıl içerisinde ilk üçe girmesi, izlenen militarist politikaların sonucudur. Ulus-Ordusu Konsepti ile ilgili düzenlenen bir toplantıda, Ermenistan Eğitim ve Bilim Bakanı Levon Mkrtchian'ın Nisan 2017'de sarf ettiği şu sözler, Ermenistan'ın neden Kafkasya için istikrarsızlık merkezi haline geldiğinin de göstergesidir: “*Askeri bilim uzmanları çocuklara silahları sevmeyi ve onlardan korkmamayı öğretmelidir. Silahlar sevilmeli, değer verilmeli, bakılmalıdır. Herkesin potansiyel bir asker olduğu bir bölgede yaşıyoruz ve bu doğal olarak eğitim sistemini etkiliyor; bu kavram okulların birincil görevi olmalıdır*” (Abrahamyan, 2017).

3.1. Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından İkinci Karabağ Savaşı'nda Sivillere Yapılan Saldırıları

19. yüzyılın ortalarından itibaren Güney Kafkasya'ya hâkim olmak isteyen Rusya'nın teşvik ettiği Ermeniler, sivillere yönelik katliamlar yaparak Azerbaycan topraklarını işgal etmişlerdir ve günümüze kadar süren Karabağ Sorunu'nun temeli de bu şekilde atılmıştır. Ermenistan'ın esasen kadim Türk Hanlığı olan Revan Hanlığı topraklarında kurulduğu, daha sonra Gökçe, Zengezur gibi Azerbaycan toprakları da verilerek genişletildiği ve günümüzde bahsi geçen bu bölgelerin Türk nüfusundan tamamen arındırıldığı düşünüldüğünde, yüzyıllardır Azerbaycan Türklerine yönelik yapılan acımasız etnik ve kültürel soykırımın boyutları daha net ortaya çıkar. Dolayısıyla çalışmamız kapsamında ele aldığımız Ermenilerin sivillere yönelik saldırıları ve katliamları çok uzun bir tarihsel sürece dayanmaktadır ve bu haliyle saplantılı bir tarihsel alışkanlık haline gelmiştir. Elbette bu tarihsel süreç, daha kapsamlı bir çalışmada ele alınabileceğinden bu çalışmada sadece yakın döneme odaklanılmıştır. Bununla birlikte bu özet tarihsel bilgi, çalışmamızın temel dayanaklarından biri olan, Ermeni işgal stratejisinin en önemli araçlarından birinin “sivillere yönelik saldırılar” olduğu yönündeki iddiayı destekler niteliktedir.

Uluslararası hukukta sivillerin korunmasına yönelik en önemli belgelerden biri olan 1899 Lahey Sözleşmesi'nin (1907 Lahey Sözleşmesi bazı ufak değişiklikler dışında, 1899'daki sözleşme ile büyük oranda benzerlik gösterir) hükümleri dikkate alındığında, Ermenistan'ın 44 gün devam eden İkinci Karabağ Savaşı'nda büyük oranda bu sözleşmeye aykırı hareket ettiği görülür. Örneğin, Sözleşme'nin 23. maddesinin (g) bendinde, “*gereksiz yaralanmaya neden olacak nitelikte silah, mermi veya malzeme*

¹² Söz konusu araştırmalar için bkz. (Mutschler, 2016; Mutschler, 2017; Mutschler and Bales, 2018; Mutschler and Bales, 2019; Mutschler and Bales, 2019; Bonn International Center for Conversion, 2004).

kullanmak” hükmü vardır ki, Ermenistan’ın savaş sırasında misket bombası kullandığı uluslararası kuruluşlar tarafından da tespit edilmiştir.¹³ Azerbaycan Ulusal Mayın Temizleme Ajansı (ANAMA) yaptığı açıklamada, Ermenistan’ın Terter ilinin Sehlebad köyüne uluslararası antlaşmalarla yasaklanmış beyaz fosforlu top mermisini attığını da açıklamıştır (Habertürk, 2020a). Bu haliyle Ermenistan, Cenevre Sözleşmeleri’nin Ek Protokolü’nün (1977) 35. maddesinde yer alan “*gereğinden ağır yaralanmaya ve gereksiz acı çekilmesine neden olacak nitelikteki silah, mermi, malzeme ile savaş yöntemlerinin kullanılmasını yasaklayan*” hükmünü de çiğnemiştir (ICRC, 1977). Bununla birlikte Ermenilerin sivillere saldırıları ve saldırı biçimleri 1949 tarihli Cenevre Sözleşmesi’nde bahsedilen “Büyük İhlaller” kapsamına da girmektedir (ICRC, 2004).

Ermenistan’ın İkinci Karabağ Savaşı sırasında yasaklı birçok mühimmatı kullandığı bilinmektedir. 28 Ekim 2020’de, Ermenistan’ın Azerbaycan’ın başkenti Bakü’nün 230 kilometre batısındaki Berde şehrinde sivillere yönelik düzenledikleri saldırıda kullanılması ve saklanması yasak olan misket bombasını (bomba içinde bomba olarak da bilinir) kullandıkları Uluslararası Af Örgütü ve İnsan Hakları İzleme Örgütü ilk kez doğrulamıştır (Human Right Watch [HRW], 2020). Berde’ye yapılan saldırıda misket bombası kullanıldığı, BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri Michelle Bachelet tarafından da teyit edilmiştir (United Nations Human Rights Office of the High Commissioner [OHCHR], 2020). Bombalardan ikisinin, Smerch misket bombası roketi ve Smerch paraşüt geciktirmeli yüksek patlayıcı parçalanma roketi olduğu da iki uluslararası örgüt tarafından açıklanmıştır. Bu bombalardan birinin şehrin en büyük hastanesinin sadece 100 metre yakınına düşmesi de ayrı bir hukuki ihlaldir (HRW, 2020). Bu haliyle Ermenistan, Lahey Sözleşmeleri’ni, Cenevre Sözleşmeleri’ni (1949) ve ilgili Protokolleri ve Roma Statüsü’nü¹⁴ ihlal etmiştir.

Berde’de kullanılan uzun menzilli roketlerden ikisinin (Smerch misket bombası roketi ve Smerch paraşüt geciktirmeli yüksek patlayıcı parçalanma roket) Dağlık Karabağ

¹³ 1868 tarihli Saint Petersburg Deklarasyonu, savaşta belirli silahların kullanılmasını yasaklayan ilk resmi anlaşmadır. Bu kural, 1899 ve 1907 tarihli iki Lahey Sözleşmelerinde de benzer kararların alınmasını kolaylaştırmıştır ve Lahey Sözleşmeleri’nin önsözlerinde Saint Petersburg Deklarasyonu’na atıfta bulunmaktadır. Bu vurgu, 1899 ve 1907 tarihli Lahey Kara savaşına ilişkin yönetmeliklerin 23 (e) maddesinde ortaya konmuştur. Söz konusu maddede şu ifade edilmektedir: “Gereksiz yaralanmaya neden olacak nitelikte silah, mermi veya malzeme kullanmak” suçtur. St. Petersburg Sözleşmesi’nde boğucu gazlar ve genişleyen mermilerin kullanılması yasaklanmıştır ki, misket bombaları da genişleyen bir etki gösterdiği için bu sözleşmenin yasakladığı hususlar arasında değerlendirilebilir (ICRC, 1868).

¹⁴ Her ne kadar Azerbaycan ve Ermenistan Roma Statüsü’ne taraf olmasalar da söz konusu anlaşma Uluslararası İnsancıl Hukuk açısından önemli kurallar getirmiştir ve bu nedenle çalışma çerçevesinde dikkate alınmasında yarar vardır. 15 Haziran-17 Temmuz 1998’de toplanan Birleşmiş Milletler Roma Konferansı’nda karara bağlanan uluslararası bir anlaşma olan “Roma Statüsü” ile Uluslararası Ceza Mahkemesi (International Criminal Court-ICC) kurulmuştur. ICC, ulusal mahkemelerin yerine geçmeyi değil tamamlamayı amaçlar ve dünyanın ilk kalıcı uluslararası ceza mahkemesidir. ICC; soykırım suçlarını, savaş suçlarını ve insanlığa karşı işlenen diğer suçların sorumlularını cezalandırmayı hedefleyen sürekli bir mahkemedir (icc-cpi.int, t.y.).

güçlerinin elinde bulunmamasına rağmen Ermenistan ordusunda bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle saldırının Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından gerçekleştirildiği veya Dağlık Karabağ'daki işgalci güçlere söz konusu mühimmatın sağlandığı muhtemel görünmektedir (T.C. KDK: 38). Berde saldırılarına şahit olan yabancı bir gazetecinin, saldırının günün ortasında gerçekleştiğini ve herkesin hazırlıksız yakalandığını, saldırı öncesinde veya sırasında yolda yoğun asker veya askeri aracın varlığını görmediğini ifade etmesi, sivillerin doğrudan hedef seçildiğinin kanıtıdır (T.C. KDK: 38).

Misket bombalarının üretimi, kullanımı ve saklanması 30 Mayıs 2008'de yapılan "BM Misket Bombalarına Dair Sözleşmesi" ile göre yasaklanmıştır (Convention on Cluster Munitions, 2008).¹⁵ Bu bombaların yasaklanmasının iki önemli nedeni vardır: Birincisi, bu bombalar geniş alan etkilerine sahiptirler ve siviller ile savaşçılar arasında ayırım yapamazlar. İkinci olarak, misket bombalarının kullanımı, çok sayıda patlamamış tehlikeli mühimmat bırakmaktadır. Bu tür kalıntılar sivilleri öldürür ve yaralar, ekonomik ve sosyal gelişmeyi engeller ve kullanımdan sonra yıllarca ve on yıllarca devam eden başka ciddi sonuçlara yol açar (Convention on Cluster Munitions, 2008). Bu nedenle çatışma alanının dışındaki sivillere misket bombası, balistik füze gibi ağır silahlarla yapılan saldırılar apaçık bir savaş suçudur.

9 Ekim 2020'de ise BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri Michelle Bachelet yaptığı açıklamada, çatışma bölgeleri dışındaki bölgelere ağır silahlarla yapılan saldırılarda sivillerin hedef alındığını, ayırım ilkesine veya orantılılık ilkesine aykırı olarak gerçekleştirilen saldırıların uluslararası insancıl hukuk açısından savaş suçu teşkil edebileceğini ifade etmiştir (OHCHR, 2020). Zaten Cenevre Sözleşmesine göre sivillerin ve korunan kişilerin kasıtlı olarak öldürülmesi savaş suçudur ve bu nedenle bu saldırılar savaş suçu teşkil etmektedir (OHCHR, 2020). Bununla birlikte Cenevre Sözleşmeleri'nin Ek Protokolü'nün (1977) 48. maddesinde, "*Sivil halkın ve sivil nitelikteki mallarına saygı gösterilmesini ve korunmasını sağlamak için, çatışmanın tarafları daima, sivil halk ile muharipleri, sivil mallar ile askeri hedefleri birbirinden ayırt etmeli ve buna uygun olarak operasyonlarını sadece askerî hedeflere yöneltmelidirler*" hükmü yer almaktadır (ICRC, 1977). Savaş boyunca sivil asker ayırımı yapmayan, hatta sivil hedeflere bilinçli olarak saldıran Ermenistan apaçık bu kuralları da ihlal etmektedir.

Ayrıca Ermenistan'ın savaş süresince Roma Statüsü'nün "savaş suçlarını" belirleyen 8. maddesinde yer alan birçok ilkeyi de ihlal ettiği görülmüştür. Bunlar: (i) bendinde, "*Çarpışmalarda doğrudan yer almayan sivil bireylere ya da sivil nüfusa karşı*

¹⁵ Misket bombalarının kullanılmasını yasaklayan 30 Mayıs 2008 tarihli anlaşmaya (Convention on Cluster Munitions) şu ana kadar 123 ülke imza koymuştur. Azerbaycan ve Ermenistan imzacı ülkelerden değildir. (Clusterconvention.org, 30.10.2020).

kasten saldırı yöneltilmesi”, (v) bendinde, “Savunmasız veya askeri hedef oluşturmayan kentlerin, köylerin, yerleşim yerleri ve binaların bombalanması veya herhangi bir araçla saldırılması, (xvi.) bendinde “Saldırı sonucu ele geçirilse dahi bir kasabayı veya yeri talan etme”, (xxvi.) bendinde “15 yaşından küçük çocukların ulusal silahlı kuvvetlere çağırılması ve askere alınması veya çatışmalarda aktif olarak kullanılması” , (xxi. ve xx.) bendinde “yasaklanmış silahların kullanılması” (Uluslararası Ceza Divanı Roma Statüsü, 2020) kurallarıdır. Benzer şekilde cephe hattında çocuk asker kullanan Ermeniler, uluslararası insancıl hukukun ilgili maddelerini, BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme’yi (1989) de ihlal etmektedir. Yine çatışmalar devam ederken Ermeni silahlı kuvvetlerin bir anaokulunda toplantı gerçekleştirmeleri de tepkilere neden olmuş, çocukların eğitim almaları için inşa edilen binaların çatışmanın bir unsuru haline getirilmesi Azerbaycan Devlet Başkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev tarafından da uluslararası medyanın dikkatine sunulmuştur.

Bunların yanı sıra işgal nedeniyle topraklarından ayrılmak zorunda kalan 1 milyona yakın Azerbaycanlı Türk ülke içinde yerinden edilmiş kişi (*Internally Displaced Persons*) olarak çok zor şartlarda yaşarken, Ermenistan’ın kendine ait olmayan topraklara Suriye, Lübnan ve farklı bölgelerden Ermenileri yerleştirmesi de diğer bir uluslararası hukuk ihlalidir. Sadece 2011 ve 2017 yılları arasında 20.000’den fazla Suriye vatandaşı işgal bölgesine yerleştirilmiştir (GASC, 2020c: 5). 1994’te yapılan Bişkek Anlaşması’nda tahliye öngörülmediği için, işgalin sona erdirilmesine ve yerinden edilmiş insanların topraklarına geri dönmelerine çözüm olamamıştır (T.C. KDK: 16). Tüm bu süreçte Ermenistan, Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan ile bağlantısını kesmek için yedi bölgeyi de insansızlaştırmıştır (Tuncel, 2016: 301) ve bu bölgelerden ayrılmak zorunda kalan binlerce insan çok zor şartlarda yaşamak zorunda kalmıştır.

4. Dağlık Karabağ’da Yabancı Teröristlerin Varlığı

Nüfusu her geçen gün azalan, Dağlık Karabağ’da savaştıracak asker bulamayan Ermenistan, bir taraftan çocuk, kadın ve yaşlıları cephe hattına gönderirken, diğer taraftan da yabancı teröristleri kullanarak Azerbaycan karşısındaki askeri eksikliğini tamamlamaya çalışmıştır. Ermenistan açısından terörist unsurların rahatça barınabildiği Irak, Suriye ve Lübnan bu çerçevede dikkate değer yerler olmuştur. Savaş sırasında birçok kaynakta, teröristlerin hangi yol ve araçlarla Dağlık Karabağ’a geçtiğine dair bilgiler yer almıştır. Örneğin, Süleymaniye’den Erivan’a ne taşıdığı tam olarak bilinmeyen uçakların iniş yaptığı basına yansımıştır. Bu süreçte özellikle Yunanistan’ın Olympos şirketinin yasadışı yollardan Irak’tan Dağlık Erivan’a turist kılığında yabancı terörist taşıdığı Azerbaycan basınında da yer almıştır. Hatta Hacıyev yaptığı bir açıklamada, Ermenistan İstihbarat Başkanı’nın Bağdat’a, oradan da Kandil’e geçtiği

yönünde ellerinde istihbarat olduğunu ifade etmiştir. Bölgedeki teröristlerin Dağlık Karabağ'a sevkini organize edenlerin ise, Ermenistan'ın Suriye, Lübnan ve Irak'taki büyükelçilerinin olduğu bilinmektedir. Bu teröristlerin bir kısmı turist kılığında bölgeye gönderilmiştir. Bu konuyla ilgili Ermenistan basınında bazı video görüntüleri dahi yayınlanmıştır. Özellikle de Ermenistan'ın Bağdat Büyükelçisi Hrachya Poladian'ın Dağlık Karabağ'a terörist gönderilmesinin asıl planlayıcı olduğu, Talabani ailesinin liderliğindeki Kuzey Irak Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ile Irak'tan teröristlerin nakledilmesi için bir anlaşma sağladığı yönünde bilgiler de bulunmaktadır. Teröristlerin birkaç yol izleyerek Dağlık Karabağ'a nakledildiği; güzergahlardan birinde, Irak'ın Süleymaniye kentinden Sabis'e, oradan da İran'daki Kirmanşah'a doğru bir yol çizilirken, diğerinde ise Kandil Dağı'ndan İran'ın Urumiye şehrine oradan da çatışma bölgesine doğru bir rota çizilmiştir (Daily Sabah, 2020). Zaten Ermenistan'ın, savaş sırasında kaybettiği asker sayısını ve hayatını kaybedenlerin isimlerini net olarak açıklayamamasının temel nedeni de kendi lehine savaşan terörist grupların varlığı ile ilgilidir. Geçmişte ASALA-PKK iş birliği düşünüldüğünde, Ermenistan'ın Türkiye karşıtı terör örgütleri ile iş birliği yapması elbette şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte Paşinyan savaş devam ederken tüm dünyadaki Ermenileri Karabağ'da savaşmaya davet etmiş, ancak buna rağmen "Karabağ'da savaşan Ermenilerin paralı asker olarak kabul edilemeyeceğini" dile getirebilmiştir (PIA Новости, 2020).

Azerbaycan'ın BM nezdindeki Daimi Temsilcisi Büyükelçi Yaşar Aliyev, 4 Aralık 2020'de BM Genel Sekreteri'ne hitaben gönderdiği mektupta Ermenistan'ın; Irak, Lübnan ve Suriye'den getirdiği teröristleri işgal altındaki Azerbaycan topraklarına yasa dışı şekilde naklettiğini belirtmiş ve işgal altındaki Azerbaycan topraklarında PKK ve ASALA terör örgütlerinin talimatıyla Ermenistan tarafından eğitim kampları kurulduğunu ifade etmiştir. Bu suçları işleyen Ermenistan'ın uluslararası alanda bir kara propaganda süreci yürüterek Azerbaycan'ı yabancı savaşçı kullanmakla itham ettiği, ancak Ermenistan'ın iddialarını doğrulamak için paylaştığı çeşitli video ve fotoğrafların profesyonel analizleri, bunların uydurulmuş içerik olduğuna açıkça tanıklık ettiği de rapora vurgulanmıştır (GASC, 2020a: 2).

Ortadoğu'da artan istikrarsızlık, Ermenistan'ın hem Dağlık Karabağ'a yabancı terörist getirebilmesi için hem de Lübnan, Suriye ve Irak'tan Ermeni kökenli mültecileri getirerek işgal altındaki bölgelerin demografik yapısını değiştirebilmesi için fırsat sağlamıştır. Zaten Ermenistan'ın terörist grupları çok uzun zamandır Dağlık Karabağ'a yerleştiği, terör örgütü PKK'nın Ermenistan'da ve Karabağ'da kamplarının veya temsilciliklerinin olduğu bilinmektedir. Daha İkinci Karabağ Savaşı çıkmadan, 23 Eylül 2020'de gazeteci James Wilson istihbarat raporlarına dayandırdığı haberinde, teröristlerin Dağlık Karabağ'a gönderilmeden önce İran Devrim Muhafızları tarafından İran'da

kurulan kamplarda eğitildiğini, buradan da Dağlık Karabağ'a gönderildiğini iddia etmiştir (Wilson, 2020). PKK'nın Suriye kanadı YPG'nin öncülüğünde kurulan Nubar Ozanyan Tugayı'nın da Dağlık Karabağ'da savaşmak için getirildiği farklı kaynaklarda yer almıştır. Hatta ABD, Yunanistan ve Latin Amerika ülkeleri dahil dünyanın farklı ülkelerinden Dağlık Karabağ'a getirilen teröristler tespit edilmiştir (GASC, 2020b: 5).

Ermenistan'ın, geçmişte olduğu gibi günümüzde de Türkiye ve Azerbaycan'a karşı terör örgütleri ile iş birliği yaptığı ortada iken, Azerbaycan'ı yabancı savaşçı kullanmakla suçlamaktadır. Azerbaycan'ın yabancı askerler kullandığına dair Ermeni iddialarını inceleyen yazar Philippe Jeune, savaş sürecinde şaşırtıcı bir şekilde, bazı Batılı medya kuruluşlarının çatışmayı haber yaparken açıkça Ermeni yanlısı partizan bir tavır sergilediklerini ve yayınlanan görüntü ve videoların gerçeği yansıtmadığını şu sözlerle ifade etmiştir: *“Bu kadar bariz tahrifatların önde gelen yabancı yayınların sayfalarına bir şekilde girmesi şaşırtıcı. Tüm iddialarına rağmen Erivan şimdiye kadar Karabağ'da Azerbaycan için savaşan sözde paralı askerlerin varlığına dair herhangi bir kanıt sunamadı.”* Jeune, *“War in Karabakh: How Fake News Appears on Western Media”* başlıklı yazısında, Ermenistan'ın savaş boyunca uluslararası medyaya sunduğu videoların ve görüntülerin gerek teknik gerekse görüntülerin çekildiği yer ve görüntülerdeki kişiler açısından gerçeği yansıtmadığını kanıtlar sunarak açıklamıştır. Örneğin, Karabağ'da çekildiği iddia edilen bir videoda, paralı askerlere Azerbaycan için savaşma çağrısı yapılırken, görüntülerde tek bir Azerbaycan askeri veya askeri teçhizatı görünmemektedir. Diğer bir görüntüde, kim olduğu ve nerede konuştuğu tam olarak belli olmayan Arapça konuşan bir kişinin *“Bu savaş da Suriye'deki gibi bizim”* sözleri bağlamından kopartılıp, Karabağ ile ilişki kurularak Batılı medya organlarınca yayınlanmıştır. Halbuki, konuşan kişi Karabağ'dan veya Azerbaycan'dan hiç bahsetmemektedir. Söz konusu kişinin Arapça konuşması dahi kanıt olarak sunulmuştur. Hatta söz konusu yazıda yer alan bazı videolarda Karabağ'da öldürüldüğü iddia edilen kişilerin hayatta olmadığına dair bilgiler de bulunmaktadır. Benzer şekilde, France 24'ün *The Observers* programında yayınlanan, Suriyeli militanların Azerbaycan'a gitmeye hazırlandığının iddia edildiği videoların gerçekliğinin “ana kanıtı” olarak askerlerin Arapça konuşması ve Halep ve İdlib şehirleri hakkında konuşmaları gösterilmiştir ki, bu da haklı olarak Juene tarafından eleştirilmiştir (Jeune, 2020).

İkinci Karabağ Savaşı'nda gündemde yer bulamayan pek çok münferit olayda da Ermenistan'ın alenen insani hukuku çiğnediği görülmüştür. Ermenilerin yaptığı insan hakları ihlallerinin kurbanları zaman zaman da kendi vatandaşları olmuştur. Örneğin, Ermeni askerlerce terk edilen bölgede Azerbaycan tarafından bulunup tedavi için Bakü'ye getirilen Yevgeniya Pavlovna'nın yaşadıkları da Ermenistan'ın tarafından yapılan diğer bir hukuki ihlaldir. *“Savaş çıktığında Ermeni askerleri bizi terk etti. Neyse*

ki Azerbaycan askerleri bizi kurtardı ve bizi Bakü'ye getirdi” diyen Pavlovna'nın Uluslararası Kızılhaç Komitesi ve Rusya Federasyonu'nun insani desteğiyle Ermenistan'a iade edilmesinden sonra psikolojik ve fiziki şiddete maruz kaldığı, Hikmet Hacıyev tarafından da açıklanmıştır (Haberler.com, 2020).

Hikmet Hacıyev 26 Ekim 2020'de yaptığı açıklamada, savaş boyunca Ermenistan'ın tüm hukuki ihlallerine rağmen “*Hümanizm ilkelerine ve Cenevre Sözleşmesi'ne dayanarak gerekli tüm insani desteği sivil nüfusa ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin denetimi altındaki topraklara geçmek isteyen Ermeni askerlere vermeye hazırız*” şeklinde konuşmuştur. Azerbaycan Savunma Bakanlığı da “*Silah bırakan Ermenilerin üçüncü bir ülkeye geçişi için gereken her şey yapılacaktır*” açıklamasında bulunmuştur. 30 yıllık işgal sürecinde olduğu gibi İkinci Karabağ Savaşı'nda da Batılı yayın kuruluşlarının Ermeni yanlısı “partizan” tavırları devam etmiştir. Azerbaycan'ın yukarıda bazı örnekleri verilen insani girişimleri veya Ermeni askerlerinin şehit ettikleri bir Azerbaycan askerinin cesedini ateşe vermeleri gibi gayriinsani eylemleri Batılı medya organlarında yer almazken, Ermeni yanlısı tek taraflı haberler kolaylıkla yer bulabilmiştir. Bununla birlikte Azerbaycan'ın ilerleyen tarihlerde, Paşinyan'ın çağrısı üzerine Dağlık Karabağ'a gelen ve savaş suçu işlediği tespit edilen farklı ülke vatandaşlarına dava açabileceği de olasılıklar dahilindedir. Aslında Azerbaycan bu konuda ilk adımı, Azerbaycan'ın Paris Büyükelçiliği'nin Fransız vatandaşlarının Dağlık Karabağ'da işlediği savaş suçları için dava açarak göstermiştir (Yeni Akit, 2020).

5. Ermenistan Çevresel Teröre İkinci Karabağ Savaşı'nda da Devam Etti

Ermeniler, işgal sürecinde sadece insani teröre değil ekolojik ve kültürel teröre de neden olmuşlardır. İşgal altında bulunan 460'tan fazla bitki türünün -ki bunların 70'i endemik türdür- bir kısmı yıllar içinde ekonomik beklentiler nedeniyle yok edilmiştir. İşgal altında bulunan topraklarda ayrıca 155 farklı türde maden ve yeraltı kaynağı (altın, bakır, çinko, maden suyu gibi) mevcuttur. Özellikle Ağdam, Zengilan ve Kelbecer'deki ormanlık alanlar; mobilya, kereste ve orman ürünleri üzerine faaliyet gösteren değişik işletmelerin faaliyetleri neticesinde tahrip edilmiş ve bu işletmeler ürettikleri ürünleri başta İran ve Fransa olmak üzere farklı ülkelere de ihraç ederek uluslararası hukuku ihlal etmişlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti Ekoloji ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı'nın 17 Aralık 2003 tarihli raporunda, Kelbecer bölgesindeki “İstisu” doğal maden suyu rafinelerinde doldurularak paketlenen maden sularının, Ermenistan'ın Cermuk bölgesinden doldurulduğuna dair Farsça sahte açıklamalarla İran'a satıldığı belirtilmiştir (Virtual Karabakh, 2021).

Sadece İkinci Karabağ Savaşı ve 10 Kasım Anlaşması sonrasında değil, yaklaşık olarak 30 yıllık işgal sürecinde de Ermenilerin Azerbaycan topraklarında bilinçli olarak yangın çıkardıkları, bitki örtüsünü tahrip ettikleri tespit edilmiştir. Ermenistan sınır hattında bulunan Ağdam, Fuzuli, Cebrail, Terter ve Hocavend illerinin toprakları Ermeni işgalcilerce bilinçli olarak yakılmıştır (Virtual Karabakh, 2021). Bu haliyle Ermenistan, uluslararası alanda çevre sorunları ile ilgili başta Rio de Janeiro Sözleşmesi (1994), Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, Kyoto Sözleşmesi (1997) olmak üzere çevrenin korunmasına dair diğer tüm anlaşma ve sözleşmeleri de ihlal etmektedir. Ayrıca Cenevre Sözleşmeleri'nin Ek Protokolü'nün (1977) 35. maddesinde, *“doğal çevreye, geniş alanda etkili, kalıcı ve ciddi hasar vermesi amaçlanan, ya da verebileceği tahmin edilen savaş yöntemlerini ve araçlarını kullanmak yasaktır”* hükmü de ihlal etmiştir (ICRC, 1977).

Kelbecer'deki Zod (Soyudlu)¹⁶ altın madeni yasadışı olarak yıllardır Rus GeoProMining Gold Company tarafından işletilmiştir. Ayrıca Ağdüzdağ ve Tuthun altın yatakları 28 yıldır işgalci Ermeniler tarafından yağmalanmaktadır (Qaynarinfo.az, 2020). Benzer şekilde Ağdere (Martakert) Drmbon köyündeki altın ve bakır madenleri, 2003 yılında Alaverdi Copper'ın da sahibi olan Moskova merkezli Ermeni iş adamı Valery Mejlumian tarafından işletilmektedir (Hyetert.org, 2005). Azerbaycan işgal altındaki Azerbaycan topraklarda hukuka aykırı olarak faaliyet gösteren şirketlerin verdikleri zararları ödemek zorunda olduklarını, şayet bu zararlar normal yollardan karşılanmazsa uluslararası mahkemeler yoluyla zararın talep edileceğini açıklamıştır. Nitekim İlham Aliyev, Ocak 2020'de yaptığı açıklamada Azerbaycan'ın kaynaklarını ve madenlerini yasadışı yollardan kullanan şirketlerin tazminat ödemeleri gerektiğini, şayet ödemezlerse bu şirketlerden uluslararası mahkemelerde hesap sorulacağını açıklamıştır. Ermenistan'ın 30 yıl boyunca Azerbaycan ekonomisine verdiği zararın 400 milyar dolara yakın olduğu düşünülmektedir.

Ermenilerin İkinci Karabağ Savaşı sırasında ve sonrasında yaptıkları insani, ekolojik ve kültürel soykırımı dair trajik örnekler de mevcuttur. Örneğin Kelbecer'in Çaraktar köyünde yaşayan Ermeniler, 10 Kasım Anlaşması'na göre terk etmek zorunda kalacaklarını düşündükleri köyü 25 Kasım'dan önce yakmışlar ancak daha sonra köyün kendilerine bırakılacağını öğrenmişlerdir. Bu yanlış anlaşılmanın temel nedeni, 10 Kasım Anlaşması'nın Sovyetler Birliği dönemindeki idari bölünmeye göre uygulanacak

¹⁶ Zod altın madeni 1951 yılında Kafkasya Altın Arama Dairesi tarafından keşfedilmiştir. Sahanın çoğu Kelbecer bölgesinde bulunmasına rağmen, o tarihlerde Ermenistan SSCB Jeoloji Dairesi ve Ermeni Demir Dışı Metalurji Dairesi tarafından arama çalışmaları yapılmıştır. 23 cevher yatağından sadece 7'sinin Ermenistan'da bulunmasına rağmen, eski SSCB Bakanlar Kurulu bünyesindeki Devlet Rezerv Komisyonu, Ermeniler tarafından sunulan jeolojik malzeme ve haritaları kasıtlı olarak tahrif etmiştir (Qaynarinfo.az, 02.10.2020).

olmasından kaynaklanmıştır. Söz konusu köy, Sovyetler Birliği döneminde Ağdere'ye bağlıydı, ancak daha sonra köy Kelbecer'e dahil edilmiş, ardından Kelbecer'den ayrılarak Şaumyan adı altında yeni bir bölge oluşturulmuştur. Bu nedenle köyün Ermeni ahalisi kendilerini hala Kelbecer'e bağlı zannettikleri için köyü ayrılmadan önce tamamen ateşe vermişlerdir. Halbuki Çaraktar, Sovyet idari bölünmesine göre Ağdere'ye bağlı olduğundan ve anlaşmaya göre Ağdere'de Ermeniler yaşamaya devam edeceklerinden köyde yaşayan Ermeni sakinler, kendi neden oldukları çevresel faciayla şu an yaşamak zorunda kalmışlardır (Мамедов, 2020).

Uluslararası insancıl hukukun düzenlediği kültürel malvarlıklarının korunması rejimine ilişkin en zayıf husus, Sözleşmelerin ihlali halinde, sorumluların karşılaştırılacakları yaptırım rejimidir (Erdem, 2018: 201). 1954 Lahey Sözleşmesi'nin 28. maddesinde “Sözleşmeyi ihlâl eden veya bu yolda bir emir veren kimsenin, hangi milletten olursa olsun, araştırılarak ceza hukuk ve disiplin cezalarına çaptırılmaları için kendi ceza hukuku sistemleri çerçevesi içinde gereken bütün tedbirler almayı taahhüt ederler” ifadeleri bulunmaktadır (Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention [CPCP], 1954). Ancak kültürel malvarlığının korunması konusunda dahi etkili olamayan devletlerin, çatışma sonrası, sorumluları cezalandırmakla görevlendirilmeleri, somut olaylarda da görüldüğü üzere Sözleşme'nin yaptırım sisteminin etkisiz kalmasına neden olmaktadır. Bu boşluk, uluslararası cezai sorumluluk kavramı ile 1954 Lahey Sözleşmesi'nin 1999 tarihli Ek Protokolü ile bir nebze de olsa giderilmeye çalışılmıştır. Çünkü 1999 Protokolü dışında, diğer tüm metinler, Sözleşmelerin ihlali halinde ilgililerin maruz kalacağı yaptırımı düzenlemeyi taraf devletlere bırakmıştır (Erdem, 2018: 201). Nitekim 1999 tarihli Ek Protokol'ün 15. maddesinde belirtilen suçların işlenmesi durumunda, uluslararası hukuk kurallarına bağlı kalınarak yargılamaların yapılması öngörülmektedir. Dolayısıyla 1999 Protokolü'nde, Sözleşme'nin ve Protokol'ün ihlali halinde sorumluluk ve yargı yetkisine ilişkin ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır (Erdem, 2018: 198).

Ermeni saldırıları neticesinde ağır hasar almış müstakil evlerin sayısı 3410, ağır hasar almış çok daireli binaların sayısı 120, ağır hasar almış sivil tesislerin sayısı ise 512 olduğu tespit edilmiştir (T.C. KDK: 19). Hikmet Hacıyev, 27 Eylül'den bu yana Ermenistan silahlı kuvvetleri sivil hedeflere 30 bin top mermisi ve 227'den fazla füze attığını açıklamıştır. Hacıyev, BM ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların da katılımıyla Ermenistan'ın 30 yıl işgal altında tuttuğu topraklarda hayata geçirdiği yıkım nedeniyle Azerbaycan'a verdiği zararın hesaplanacağını ifade etmiştir (Habertürk, 2020b).

Ermenistan tarafından işgal altındaki topraklarda yapılan diğer bir ekolojik terör ise Metsamor Nükleer Enerji Santrali'nde üretilen nükleer atıkların başta Kubadlı ve Laçın olmak üzere işgal atındaki bölgelere gömülmesidir. Reaktörün soğutulmasında kullanılan atık suyun Aras Nehri'ne dökülmesi ve nehrin Azerbaycan sınırını aşarak Kür Nehri vasıtası ile Hazar Denizi'ne ulaşması (Cabbarlı, 2003: 245; Zulfugarov and Babayev, 2012: 234) sadece Azerbaycan'ın değil Hazar'a kıyıdaş olan diğer ülkelerin de (Rusya, Kazakistan, Türkmenistan, İran) radyoaktif atıklardan doğrudan etkilenmesine neden olmaktadır. Azerbaycan Bilimler Akademisi Radyasyon Araştırmaları Merkezi Başkanı Adil Garibov'a göre Karabağ'da radyasyon miktarının normalin çok üstündedir ve Ermenistan, sadece kendi ülkesinden değil aynı zamanda yabancı ülkelere aldığı nükleer atıkları da Dağlık Karabağ'a gömmektedir (Cabbarlı, 2003: 245). Çernobil Nükleer Santrali gibi en eski ve en tehlikeli Sovyet teknolojisi ile inşa edilen Metsamor, Avrupa Birliği, ABD ve alandaki birçok uluslararası kuruluş tarafından dünyanın "en tehlikeli nükleer santrali" olarak görülmesine rağmen hala üretime devam etmekte ve Batılı ülkeler ve uluslararası çevre örgütleri santralin kapatması için Ermenistan'ı ciddi manada tenkit etmemektedirler (Özdaşlı, 2016).

Azerbaycan'ın, Ermenistan'ın neden olduğu maddi zarara karşı uluslararası alanda hukuk mücadelesi vereceği bizzat İlham Aliyev tarafından dile getirilmiştir. Uluslararası hukukun ulusal hukuka göre yaptırım gücünün zayıf olduğu bilinen bir gerçek. Bununla birlikte Azerbaycan'ın yaşadığı maddi zararın tanzim edilmesini isteme hakkı da bulunmakta ve bu noktada Azerbaycan açısından destekleyici kararlar da mevcuttur. Öncelikle uluslararası hukuk uzun zamandır, bir uluslararası haksız fiil ile bir başka devletin nezdinde maddi veya manevi zarar doğuran her devletin onarım yükümlülüğünün bulunduğu kabul etmiştir (Pirim, 2016: 340). Özellikle Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nın, uluslararası hukuk normlarının ihlalini, ihlali gerçekleştiren devlet nezdinde onarım yükümlülüğü doğuracağı ilkesini ilk olarak dile getirdiği 1928 tarihli Chorzów Fabrikası kararı önemlidir. Uluslararası haksız fiillerden doğan zararların giderilmesi meselesinde mihenk taşı olduğu kabul edilen söz konusu kararda, *Her yükümlülüğün ihlalinin onarım yükümlülüğü doğuracağı, uluslararası hukukun ilkelerinden biri olduğu kadar genel hukuk anlayışının da bir sonucudur*" ifadeleri kullanmıştır (Pirim, 2016: 359). Dolayısıyla Azerbaycan'ın, Ermenistan'dan maddi ve manevi tazminat talep edebilmesi için uluslararası hukukta açık hükümler ve alınmış kararlar vardır.

Şuşa'da Azerbaycan'ın kiliseye saldırdığı yönünde gerçek dışı iddialarda bulunan Ermenistan'ın Gence'ye yaptığı saldırıda, "Alexander Nevsky" Rus Ortodoks Kilisesi'ni hedef alması, Erivan'ın söylem ve eylemleri arasındaki tezatı gösteren bir diğer örnektir. Aliyev, daha önce de sık sık dile getirdiği gibi 10 Kasım'da yapılan anlaşmadan kısa süre

sonra da Hıristiyan kiliselerinin korunacağını ifade etmiştir. Azerbaycan Kültür Bakanlığı ise 13 Kasım'da yaptığı açıklamada, Azerbaycan devletinin ayırt etmeksizin tüm tarihi ve kültürel varlıkları koruyacağı, bunun geçmişten gelen bir devlet politikası olduğu, Papa Francis'in Ekim 2016'da Azerbaycan'ı ziyareti sırasında Azerbaycan'ı dini hoşgörü için dünyada örnek bir ülke olarak övmesinin tesadüfi olmadığı ifade edilmiştir (Azertag.az, 2020). Bununla birlikte Azerbaycan, daha İkinci Karabağ Savaşı bitmeden, 29 Ekim 2020'de kabul edilen 1170 sayılı karar ile kurtarılmış bölgelerin tarihi ve kültürel alanlarındaki zararı tespit etmek için çok önemli bir adım atmıştır (Oxu.az, 2020).

Ermenistan işgal ettiği yerlerden ayrılırken tarihi anıtları, sanat eserlerini ve bilim eserlerini tahrip ederek, dini ve kültürel değerleri kasıtlı olarak yok ederek Lahey Sözleşmesi'nin 56. maddesini de açıkça ihlal etmiştir (CPCP, 1954). Özellikle bu maddede bahsi geçen suçların "yargılaması" gerektiği yönündeki ifade de Azerbaycan'ın atacağı hukuki adımları kuvvetlendirecektir. Benzer şekilde 1954 tarihi Lahey "Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi" ile ilgili Protokolleri (1954, 1999) ve Sözleşme'nin ilham aldığı 1899 ve 1907 Lahey Sözleşmeleri ile 15 Nisan 1935 tarihli Washington Paketi'nde tespit edilmiş prensipler de ihlal edilmiştir. Benzer şekilde Ermenistan Cenevre Sözleşmeleri'nin 1977 tarihli Ek protokolün 53. maddesine karşı da açıkça cürüm işlemiştir. Söz konusu maddede; silahlı çatışmalarda 14 Mayıs 1954 tarihli Lahey Sözleşmesi'ne hâle getirmemek üzere şu hususların yasaklandığı belirtilmektedir: a. İnsanların kültürel ve ruhani miraslarını oluşturan tarihi anıtlar, sanat eserleri ya da ibadet yerlerine karşı yöneltilen muhasamat eylemleri gerçekleştirmek, b. Bu malları askeri amaçları gerçekleştirmek için kullanmak (ICRC, 1977). Ermenistan, işgal ettiği toprakları çok yönlü olarak istismar etmiş ve bunun neticesinde Azerbaycan'ın karşı karşıya kaldığı ekonomik zararın 400 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir.

6. Sonuç

Birinci Karabağ Savaşı neticesinde imzalanan Bişkek Protokolü; Dağlık Karabağ Sorunu'nu çözememiş, özellikle AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının marifetiyle mevcut statükonun devamını sağlayan bir belge olarak kalmış ve yerlerinden edilmiş 1 milyonu aşkın Azerbaycan Türkü'nün kendi topraklarına dönmelerini de sağlayamamıştır. Aslında Azerbaycan, AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının (ABD, Rusya ve Fransa) tüm taraflı duruşlarına rağmen diplomatik çözüme yönelik beklentisini son yıllara kadar sürdürmüştür. Ancak söylem ve eylemleri ile işgal politikasından vazgeçmeyeceğini ortaya koyan Ermenistan'ın, son yıllarda işgal altındaki Azerbaycan topraklarına Suriye ve Lübnan başta olmak üzere farklı ülkelerden mülteci yerleştirmek, Türkiye ve Azerbaycan karşıtı terör örgütleri için kamp kurmak gibi Azerbaycan açısından kabul edilemez girişimlerde bulunması ve sık sık ateşkesi ihlal ederek sivil yerleşim yerlerine

saldırıları düzenlemesi nedeniyle askeri çözüm Bakü açısından tek seçenek haline gelmiştir.

Ermenistan, 30 yıllık işgal sürecinde olduğu gibi 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nda da sürekli olarak sivilleri hedef haline getirmiş ve yapılan saldırılar neticesinde 100'e yakın masum sivil hayatını kaybetmiştir. Saldırılarda ayrıca; 3410 müstakil ev, 120 çok daireli bina ve 512 sivil tesis ağır hasar almıştır. Ermenistan uluslararası hukuka aykırı eylem ve söylemleri ile savaş zamanında sivillerin korunmasına ilişkin Lahey Sözleşmeleri'ni, Cenevre Sözleşmeleri'ni (1949) ve Roma Statüsü'nü de ihlal etmiştir. Bununla birlikte Ermenistan, savaş sürecinde tarihi ve kültürel eserler ile doğal çevreye yönelik saldırılar ile de başta 1954 tarihli Lahey "Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi"ni ve ilgili anlaşma ve sözleşmelere de aykırı hareket etmiştir. Özellikle 10 Kasım'da yapılan anlaşma ile Azerbaycan tarafından geri alınan topraklardan ayrılmak zorunda kalan Ermenilerin bilinçli olarak yangınlar çıkarmaları, tarihi ve kültürel eserlere zarar vermeleri ve hatta yanlarında götüremedikleri hayvanları öldürmeleri, ağaçları kesmeleri son yılların en büyük ekolojik, kültürel yıkımının ve hayvan katliamının yaşanmasına neden olmuştur.

Kaynakça

Abay, E. G. (2020). Ermenistan 'Bölge Bazlı Milis Gruplar' Oluşturacak. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-bolge-bazli-milis-gruplar-olusturacak/2022571> (Erişim Tarihi: 30.10.2020).

Abay, E.G. (2020). Ermeni Generalden 'Dağlık Karabağ Çatışmalarında İskender Füzesi Kullanıldı' İtirafı. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/ermeni-generalinden-daglik-karabag-catismalarinda-iskender-fuzesi-kullanildi-itarafi/2050918> (Erişim Tarihi: 01.12.2020).

Abrahamyan, G. (2017). Armenia: Nation-Army Plan Raises Concerns About Society's Militarization. <https://eurasianet.org/armenia-nation-army-plan-raises-concerns-about-societys-militarization>, (Erişim Tarihi 11.09.2020).

Alsan, Z.M. (1950). "1949 Cenevre Sözleşmeleri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3, ss. 37-57.

Armenia News. (2010). Симон Есаян: Если Азербайджан сделает попытку напасть, то границей Армении стане. <https://news.am/rus/news/21009.html> (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

Armenia News. (2020). Armenia to Create Militia. <https://news.am/eng/news/598563.html> (Erişim Tarihi: 30.10.2020).

Armenia Sputnik. (2020). АО Карабах имеет полное право бить по городам Азербайджана: Ованнисян назвал причину. <https://ru.armeniasputnik.am/karabakh/20201030/25130943/АО-Karabakha-imeet-polnoe-pravo-bit-gorodam-Azerbaydzhana-Ovannisyana-nazval-prichinu.html>, (Erişim Tarihi: 11.11.2020).

Armenia Sputnik (2020). Царукян заявил, что формирует добровольческий отряд и отправляется на передовую в Карабах. <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20201023/25032799/Tsarukyan-zayavil-chto-formiruet-dobrovolcheskiy-otryad-i-otpravlyaetsya-na-peredovuyu-v-Karabakh.html> (Erişim Tarihi: 09.11.2020).

Aysor.am, (2020), Никол Пашинян: Не ошибусь, если скажу, что одной из ключевых причин падения Шуши было отсутствие добровольческого отряда Царукяна. <https://www.aysor.am/ru/news/2020/11/11/%D0%A6%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%8F%D0%BD-%D0%9F%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%BD%D1%8F%D0%BD/1769567>, (Erişim Tarihi: 02.01.2020).

Azertag.az. (2020). “We Will Always Show Due Diligence and Care Towards the Protection of the Christian Religious Heritage in the Territory of Azerbaijan, Ministry of Culture.” https://azertag.az/en/xeber/We_will_always_show_due_diligence_and_care_towards_the_protection_of_the_Christian_religious_heritage_in_the_territory_of_Azerbaijan_Ministry_of_Culture-1640989?__cf_chl_jschl_tk__=352a186e9736cb4ccdaa6441dce91a2c196eb615-1605310589-0-AZPGHf0XaORVBh51A2Sovi6ibHi4u9v_BciPBZYCZ6CyMwyAP1c5AUe2BEoeAgaxizZ3DGO4KL_cDGh009K8FLjA4hsBMLd5WuZWrijY6TsK98JeL6moSWDGJRZjw0TaRLpgXyVd83B64qW7pxDNv4cWsamCzIhyIamHqBMCJBv35kncvrRgVrnOUjrr0V e1EIKbE2fBLpTiyboQmak6jGRkFXkju_VQLCia1JXKZMq_h9G6cvEr8K0noHojPBs mAAW62Wk0oh9rYwQBw_mEOTwJBrDIn4c8647shfTvv3PIKSOqtul_9_YJWrl5g3e dQlmNr7_azRv8lDefX0Xcs4m_nh9m_7e-0Ev7lAvwdeJnHjXGHBhpZjVyEd-5fb96V2m0beeEI900VMZOQYaQzQthInuSQ7DZBLDYj-HxFEoTMhF39g848BCshEtIris7FmFkVpy3pfjvxCejn76kFpptrP-7_hsw400vnPbq00Qh2ObhK1nyyJVAdeksJWJpg, (Erişim Tarihi: 29.11.2020).

Bhutia, S. (2019). Armenia-Azerbaijan: Who’s the Big Defense Spender?. *Eurasianet*, <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-whos-the-big-defense-spender>, (Erişim Tarihi: 22.10.2020).

Bonn International Center for Conversion. (2004). “Global Militarization Index 2004.” <https://gmi.bicc.de/#rank@2004> (Erişim Tarihi: 12.08.2020).

Cabbarlı, H. (2003). “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan’ın Enerji Politikası”, *Avrasya Dosyası*, Enerji Özel, Cilt 9, Sayı 1, ss. 236-258.

Charter of The United Nations. (1945). <https://www.un.org/en/charter-united-nations/> (Erişim Tarihi: 20.11.2020).

Clusterconvention.org. (2008). <https://www.clusterconvention.org/wp-content/uploads/2016/09/1.-CCM-Universalization-Status-by-Region-TO-PRINT-3.pdf> (Erişim Tarihi 30.10.2020).

Convention on Cluster Munitions. (2008). <https://www.clusterconvention.org/files/2011/01/Convention-ENG.pdf> (Erişim Tarihi: 30.12.2020).

CPCP. (1954). Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, (Erişim Tarihi: 11.11.2020).

Crawford, E. (2018). “The Enduring Legacy of the St Petersburg Declaration: Distinction, Military Necessity, and the Prohibition of Causing Unnecessary Suffering and Superfluous Injury in IHL”, *Journal of the History of International Law*, Issue 20, pp. 544–566.

Çeçen, A. (2013). “İnsan Hakları ve İnsancıl Hukuk”, *Journal of Yaşar University*, Cilt 8, ss. 803-830.

Daily Sabah. (2020). Armenia Transfers YPG/PKK Terrorists To Occupied Area To Train Militias Against Azerbaijan. https://www.dailysabah.com/politics/war-on-terror/armenia-transfers-ypgpkk-terrorists-to-occupied-area-to-train-militias-against-azerbaijan?gallery_image=undefined#big (Erişim Tarihi: 30.10.2020).

Dowdeswell. T.L. (2017). The Brussels Peace Conference of 1874 and the Modern Laws of Belligerent Qualification. *Osgoode Hall Law Journal*, Volume 54, Issue 3, pp. 805-850.

Erdem, M. (2018). “Silahlı Çatışma Esnasında Kültürel Malların Uluslararası Toplum Yararına Korunması”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, ss. 185-216.

E-draft.am (2020). Տեղական ինքնակառավարման մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխումներ կատարելու մասին, https://www.e-draft.am/project/download/pdf%3Fid%3D2698&usg=ALkJrhgEdSuGBrAwWASStDvP_DtpZ77VYIg (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

GASC. (2020a). General Assembly Security Council, “Letter dated 18 November 2020 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General”, <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/75/625> (Erişim Tarihi: 11.12.2020).

GASC. (2020b). General Assembly Security Council, “Report on the Use of Foreign Terrorist Fighters by the Republic of Armenia in Its Recent Aggression Against the Republic of Azerbaijan, Letter No: A/75/625–S/2020/1161. <https://undocs.org/A/75/625>, (Erişim Tarihi: 03.12.2020).

GASC. (2020c). General Assembly Security Council, “Letter dated 5 October 2020 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General, Letter No. A/75/497–S/2020/982. <https://undocs.org/en/S/2020/982>, (Erişim Tarihi: 11.12.2020).

Haberler.com (2020). “Azerbaycan’ın Yardım Ettiği 85 Yaşındaki Kadına Ermenistan’da İşkence Yapıldı.”, <https://www.haberler.com/azerbaycan-in-yardim-ettigi-85-yasindaki-ermeni-13705942-haberi/>, (Erişim Tarihi: 09.11.2020).

Habertürk. (2020a). Ermeni Güçlerin Füze Sistemleri Vuruldu!. <https://www.haberturk.com/son-dakika-azerbaycan-ermenistan-savasi-ermeni-guclerin-fuze-sistemleri-vuruldu-haberler-2858285> (Erişim Tarihi: 11.11.2020).

Habertürk. (2020b). Ermenistan’ın 30 Yıllık Zararı Hesaplanacak! İşgal Tazminatı!. <https://www.haberturk.com/son-dakika-azerbaycan-ermenistan-in-30-yillik-zarari-hesaplanacak-iskal-tazminati-haberler-2869821> (Erişim Tarihi: 15.11.2020).

Human Rights Watch. (2020). Armenia: Cluster Munitions Kill Civilians in Azerbaijan. <https://www.hrw.org/news/2020/10/30/armenia-cluster-munitions-kill-civilians-azerbaijan>, (Erişim Tarihi: 30.10.2020).

Hyetert.org. (2005). Drmbon Mines Become Biggest Taxpayer in Karabakh. <https://hyetert.org/2005/11/16/drmbon-mines-become-biggest-taxpayer-in-karabakh/>, (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

ICRC. (2014). International Committee of the Red Cross, “What is International Humanitarian Law?”, <https://www.icrc.org/en/document/what-international-humanitarian-law#:~:targetText=International%20humanitarian%20law%20is%20a,means%20and%2>

Methods of warfare. International humanitarian law applies to armed conflicts (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

ICRC. (1868). International Committee of The Red Cross, “Declaration Renouncing the Use, in Time of War, of Explosive Projectiles Under 400 Grammes Weight Saint Petersburg”, <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/full/declaration1868>, (Erişim Tarihi: 09.10.2020).

ICRC. (1899). "The Hague Convention (II)", <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/150?OpenDocument> (Erişim Tarihi: 09.10.2020).

ICRC. (1977). International Committee of the Red Cross, “Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts [Protocol I]”. <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/470> (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

ICRC. (2004). International Committee of The Red Cross, “How “Grave Breaches” are Defined in the Geneva Conventions and Additional Protocols”. <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/faq/5zmgf9.htm>, (Erişim Tarihi: 11.12.2020).

ICRC. (2005). International Committee of Red Cross, “Protocol additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Adoption of an Additional Distinctive Emblem [Protocol III]”, <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/615>, (Erişim Tarihi: 11.08.2020)

ICRC. (2010). International Committee of The Red Cross, “The Geneva Conventions of 1949 and their Additional Protocols”, <https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/overview-geneva-conventions.htm>, (Erişim Tarihi: 20.11.2020).

ICRC. (2020). International Committee of The Red Cross, “Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague. (1954)”. <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/400> (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

Icc-cpi.int (t.y.). International Criminal Court. <https://www.icc-cpi.int/Pages/Main.aspx> (Erişim Tarihi: 21.11.2020).

Jeune, P. (2020). War in Karabakh: How Fake News Appears on Western Media. *Eureporter*, <https://www.eureporter.co/general/2020/11/10/war-in-karabakh-how-fake-news-appears-on-western-media/> (Erişim Tarihi: 21.10.2020).

Joshua, K. (2016). Recriminations and Arrests In Armenia Follow Losses To Azerbaijan. <https://eurasianet.org/recriminations-and-arrests-armenia-follow-losses-azerbaijan> (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

Khojayan, S. (2020). Armenia Fired Iskander Missiles in Azeri War, Ex-Army Chief Says. *Bloomberg*, https://www.bloomberg.com/amp/news/articles/2020-11-19/armenia-fired-iskander-missiles-in-azeri-war-ex-army-chief-says?__twitter_impression=true (Erişim Tarihi: 01.12.2020).

Kocharyan, S. (2020). PM's spouse Anna Hakobyan organizes voluntary basic military training for young women. <https://armenpress.am/eng/news/1028192.html&usg=ALkJrhJuWANfHdLrY0KDhO8RCtc4de7w> (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

Мамедов, Ф. (2020). Армяне сожгли село Чарактар и покинули его. А потом оказалось, что село остается под контролем армян. <https://haqqin.az/news/194678?fbclid=IwAR3t7Fm1eIMM1AL14IXGDpezXTdLMfOQiYc-BrhqYjCg6dXK8H5X5lZvY5o> (Erişim Tarihi: 11.11.2020).

Mejlumyan, A. (2020). Armenia to Create Nationwide Civilian Militia. <https://eurasianet.org/armenia-to-create-nationwide-civilian-militia>, (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

Mutschler, M. M. (2017). Global Militarization Index 2017. Bonn International Center for Conversion, https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/GMI_2017_EN.pdf, (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

Mutschler, M. M. and Bales, M. (2018). Global Militarization Index 2018. Bonn International Center for Conversion, https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/BICC_GMI_2018_e.pdf, (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

Mutschler, M. M. and Bales, M. (2019). Global Militarization Index 2019. Bonn International Center for Conversion, https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/BICC_GMI_2019_EN.pdf, (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

Mutschler, M. M. (2016). Global Militarization Index 2016. Bonn International Center for Conversion, https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/GMI_2016_e_2016_01_12.pdf, (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

Novostnik.net (2020). Пашинян: одной из ключевых причин падения Шуши стало и отсутствие обещанного Гагиком Царукяном добровольческого отряда.

<https://novostink.net/today/293905-pashinyan-odnoy-iz-klyuchevyh-prichin-padeniya-shushi-stalo-i-otsutstvie-obeschannogo-gagikom-carukyanom-dobrovolcheskogo-otryada.html> (Erişim Tarihi: 02.01.2020).

OHCHR. (2020). Nagorno-Karabakh Conflict: Bachelet arns of Possible War Crimes as Attacks Continue in Populated Areas. <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=26464&LangID=E> (Erişim Tarihi: 01.12.2020).

Oxu.az. (2020). Azad Olunmuş Yerlərdə Tarix və Mədəniyyət Obyektləri Üzrə Monitorinqin İlk Nəticələri Açıqlandı. <https://oxu.az/war/440471> (Erişim Tarihi: 29.11.2020).

Özdaşlı, E. (2016). “Kafkasya’nın Çernobil’i: Metsamor Nükleer Santrali”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 50, ss. 45-64.

Özdaşlı, E. (2017). “Bir Dış Politika Aracı Olarak Azerbaycan’ın Enerji Güvenliği ve Politikası”, *Düşünce Dünyasında Türkiz*, Yıl 8, Sayı 45, (Kasım/November).

Pirim, C.Z. (2016). “Uluslararası Hukukta Mânevî Zarar”, *TBB Dergisi*, Sayı: 127, ss. 339-373.

Qaynarinfo.az (2020). Ordumuzun Uğurları Rus Qızıl Şirkətini Kəlbəcərdə İşə Dayandırmağa Məcbur Etdi. <https://qaynarinfo.az/az/ordumuzun-uurlari-rus-qizil-sirketini-kelbecerde-isi-dayandirmaa-mecbur-etdi>, (Erişim Tarihi: 11.10.2020).

Sadigov, R. (2020). Ermenistan’ın Son Saldırısı Nasıl Okunmalı?. *Fikir Turu*, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/ermenistanin-son-saldirisi-nasil-okunmali/>, (Erişim Tarihi: 11.09.2020).

Sarıkaya, Y. (2020). “44 Gün Savaşı: Azerbaycan’ın Karabağ Zaferi”, TASAV.

Sipri.org (2020). Stockholm International Peace Research Institute. “SIPRI Military Expenditure Database”, <https://www.sipri.org/databases/milex>, (Erişim Tarihi 11.09.2020).

T. C. Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi Nezdinde Özel Temsilciliği. (2019). “Uluslararası Kızılhaç Komitesi”, <http://cenevrefisi.dt.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/353783>, (Erişim Tarihi 30.1.2019).

T.C. KDK. (2020). “Azerbaycan-Ermenistan Savaşında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Gerçekleştirilen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Rapor”, Ankara.

Teslova, E. (2020). Armenian Parliament Changes Law to Form Militias. *Anadolu Agency*, <https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/armenian-parliament-changes-law-to-form-militias/2022806>, (Erişim Tarihi 30.10.2020).

Tuncel, T. K. (2016). “Güney Kafkasya’da 2-5 Nisan 2016’da Yaşanan 4 Gün Savaşı”, *Ermeni Araştırmaları*, S: 53.

Uluslararası Ceza Divanı Roma Statüsü. (2020). Türkiye Büyük Millet Meclisi, https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/mevzuat_CDRS.htm, (Erişim Tarihi 01.10.2020).

Unterm.un.org. (2020). Hague Conventions of 1899 and 1907. https://unterm.un.org/unterm/Display/record/UNHQ/Hague_Conventions_of_1899_and_1907/6F55DFF0904E3A06852573F0006CA404 (Erişim Tarihi: 11.12.2020).

Virtual Karabakh. (2020). İşgal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ekoloji vəziyyət. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/26/46/iskal-altinda-bulunan-azerbaycan-topraklarinda-ekoloji-durum.html> (Erişim Tarihi: 12.09.2020).

Wilson, J. (2020). PKK’s Involvement in the Armenia-Azerbaijan Conflict Would Jeopardize European Security. <https://www.eureporter.co/frontpage/2020/09/23/pkks-involvement-in-the-armenia-azerbaijan-conflict-would-jeopardize-european-security/>. (Erişim Tarihi: 21.10.2020).

Yeni Akit. (2020). “Azerbaycan Harekete Geçti! Fransızlara Büyük Şok”, https://m.yeniakit.com.tr/amp/haber/1452993/azerbaycan-harekete-gecti-fransizlara-buyuk-sok?__twitter_impression=true, (Erişim Tarihi: 11.12.2020).

Zulfugarov, Z. and Babayev, İ. (2012). “The Furthermore Operation of Metsamor is a Source of Danger”, Atatürk University 1st Winter Summit at the Anatolian Summit, Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Строкань, С. (30.12.2020). Победа пришла откуда не ждали. <https://www.kommersant.ru/doc/4625906> (Erişim Tarihi: 02.01.2021).

Расная Весн. (2020). “Армения не угрожает трубопроводам на территории Азербайджана — Минобороны,” <https://rossaprimavera.ru/news/c3179ea2>, (Erişim Tarihi: 09.09.2020).

Баласанян, В. (2020). Просто аморально заявлять о том, что ереванский предприниматель должен был прийти и защитить Шуши. <https://www.aysor.am/ru/news/2020/11/11/%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%BD%D1%8F%D0%BD->

%D0%9F%D0%B0%D1%88%D0%B8%D0%BD%D1%8F%D0%BD/1769890,
(Erişim Tarihi: 02.01.2020).

Мкртчян, М. (2020). Ованнисян: Никто в регионе лучше Армении не обеспечит безопасность нефте- и газопроводов, проходящих по Азербайджану. https://arminfo.info/full_news.php?id=53757 (Erişim Tarihi: 09.09.2020).

Мшецян, А. (2020). Гагик Царукян призвал всех членов ППА создать отряд добровольцев. https://arminfo.info/full_news.php?id=57044&lang=2, (Erişim Tarihi: 11.12.2020).

РИА Новости. (2020). “Воюющих в Карабахе армян нельзя считать наемниками, заявил Пашинян”, <https://www.ria.ru/amp/20201015/karabakh-1580006838.html>, (Erişim Tarihi 29.11.2020).

“Армяне по ошибке сожгли село, думая, что оно достанется азербайджанцам”, <https://1news.az/news/armyane-po-oshibke-sozhgli-selo-dumaya-chto-ono-dostanetsya-azerbaydzhancam?fbclid=IwAR3HReK8Ifajsyhh78xJSoui90OLNYkAVTGLxGj7BrDdjBWTWCWvKS4QXuE> (Erişim Tarihi: 22.11.2020).